

Srpski narod u prvoj fazi drugog svetskog rata 1939-1941.

Stvaranje Banovine Hrvatske i otvaranje srpskog pitanja

Stvaranjem Kraljevine SHS Srbi su smatrali da je rešeno srpsko pitanje otvoreno 1804. okupljanjem svih Srba, sem manjeg broja u Rumuniji i Mađarskoj, u jedinstvenoj jugoslovenskoj državi. Kao pijemonteška snaga u procesu ujedinjenja, Srbija nije mogla da ne da i pečat prvoj jugoslovenskoj državi: karakteru ujedinjenja, obliku vladavine, unutrašnjem uređenju.

Organizacija vlasti Kraljevine SHS počivala je na etničkom unitarizmu, koji je prema onovremenim shvatanjima najbolje mogao obezbediti interese srpskog naroda. Sam naziv države bio je izraz shvatanja o troimenom narodu. Formula o etničkom unitarizmu bila je 1914-1918. i u međunarodnoj funkciji ujedinjenja, kada je s pozivom na nacionalni razlog razarana višenacionalna struktura polufeudalne Austro-Ugarske. Vreme krajem prvog svetskog rata i posle njegovog završetka proticalo je u znaku prvenstva nacionalnog u Evropi, kao neke vrste „legitimno priznate norme“ (Benedikt Anderson). Eksperimentom kralja Aleksandra 1929. nacionalna ideja je sa svojom ideološkom podlogom - integralnim jugoslovenstvom - dovedena do apsurdna nedeljivog narodnog jedinstva (jedna država, jedan narod), imajući za posledicu slabljenje jugoslovenske državne ideje i obnovu nacionalnih programa, od kojih se onaj hrvatski zaodevao u federativno-konfederativno ruho.

Da li su svi „partneri“ bili jednaki u stvaranju Kraljevine SHS? Hrvatska historiografska teza insistira na nejednakosti, ali bez uvažavanja činjenica istorijske stvarnosti u smislu odnosa snaga. Srbi su imali slavu pobjednika (hrvatski nacionalisti cinično kažu nad dva „krepana carstva“), dinastiju, vladu, vojsku, diplomatski aparat, podršku saveznika, iako bez formalnih ugovornih odnosa; novostvorena država se preko Kraljevine Srbije pojavila na Mirovnoj konferenciji, sve do međunarodnog priznanja; u Jugoslovenskom odboru je bilo malo političara od autoriteta (sem Franje Šupila i Ante Trumbića), uglavnom plaćanih od srpske vlade, sa izuzetkom dva-tri člana; Jugoslovenski odbor je delovao kao propagandna tribina ne uspevši da dobije međunarodno priznanje. Nezavisno od volje Hrvata i Slovenaca, Antanta je imala obaveze prema Italiji iz 1915. godine, na osnovu tajnog Londonskog ugovora. Država SHS nije bila međunarodno priznata, a njena teritorija

se na osnovu odluke savezničke komande pod Franse D' Epereom smatrala neprijateljskom. Novoproglašena Država SHS bila je, uglavnom, bez vojske i izložena italijanskoj ekspanziji.

U historiografiji se postavlja i pitanje: da li je volja naroda opredeljivala stvaranje Kraljevine SHS? Milorad Ekmečić se upustio u „merenje“ te volje i našao da je ona ipak postojala, naravno ne izostavljajući katoličke otpore, kao i različita raspoloženja naroda u Dalmaciji i severnoj Hrvatskoj.[^] No, volja se u takvim istorijskim situacijama nikada ne može matematički izračunati. Volja naroda Vojvodine i Crne Gore legalizovana je odlukama novosadske i podgoričke skupštine novembra 1918. godine. Jugoslaviju je, nesumnjivo, hteo srpski narod u Austro-Ugarskoj. Makedonska nacionalna svest nije bila razvijena, niti su Makedonci imali svoje stranačke organizacije, pokrete i predstavnike koji bi ih zastupali, mada je bilo pojedinačnih i grupnih istupanja i slanja memoranduma inostranim forumima u kojima se isticala makedonska nacionalna samobitnost.

Poznato je da nijedna država koja izrasta iz protivurečnih istorijskih kretanja ne bi formalnim cepidlačenjem mogla zadovoljiti savršenstvo merila; uvek bi joj nedostajao neki element. Izgleda nam mnogo važnije: ko je odbranio hrvatski i slovenački etnički teritorij i kako bi delovi bivše Austro-Ugarske podneli posledice poraza Carevine i tabora Centralnih sila uopšte? Hrvati su 1918. i te kako mogli računati i na otpor Srba u Hrvatskoj, raspoloženih za ujedinjenje i spajanje sa maticom.

U istorijskoj nauci nema mesta hipotetičkim razmatranjima, poput onih da li bi Srbi 1918. dobili granice predviđene Londonskim ugovorom? Ipak postavimo pitanje: kako bi se praktično ponašala Italija, podržavana od Francuske i Engleske, bez obzira što bi najvećim delom odredbe Londonskog ugovora bile legalizovane? Srbi 1918. nisu mogli računati na Rusiju, slovensku zaštitnicu, koja se nalazila u haosu oktobarske revolucije. Hrvati bi - nastavimo li sa hipotetičkim razmatranjem - u izmenjenoj konstelaciji počeli otvarati teritorijalne zahteve. Moglo se dogoditi ono od čega je strahovao Nikola Pašić, da se u vidu, pa makar i okrnjene Hrvatske, na zapadu Srbije pojavi jedna nova Bugarska, stežući je sa istoka i zapada.

Srpska politika 1918. kao da nije bila svesna milenijskog prevrata koji se zbio stvaranjem Kraljevine SHS. Radilo se o prekoračenju granica različitih civilizacija i vera, drukčijih tradicija i mentaliteta; okupio se u jedinstvenom državnom okviru svet i geografski ambijent koji se po prvi put posle rimskog vremena našao u jednoj celini.

Za razliku od Srba i Crnogoraca, Hrvati nisu imali svoju državu. Živeći u Austro-Ugarskoj, oni su nastojali raznim nagodbenim vezama da steknu što autonomniji status. Nezadovoljstvo svojim istorijskim položajem ispoljilo se i u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji. Srpskoj

⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2, Beograd 1989, 829-832.

politici nije bilo blisko niti razumljivo isticanje posle 1918. anahronih iskustava o dualizmu, federativno-konfederativnim vezama, na kojima je istrajavala hrvatska politika u svojstvu osnovnog opozicionog faktora srpskoj vladajućoj politici. Pojmovi povjesnog državnog prava, metodi bojkota, izdvajanje narodnih poslanika (zastupnika) u neka posebna predstavništva („zastupstva“) koja su se obraćala međunarodnim telima, slanje emisara na Zapad radi nalaženja zaštite ili internacionalizacije hrvatskog pitanja, vodila su paralizi saradnje, izazivajući nezadovoljstvo srpske strane, praćeno i represijom. Politika Stjepana Radića, vođe Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), u suštini je išla na podelu vlasti u Kraljevini. Hrvati su potkopavali državu koju nisu prihvatili, jer se zasnivala na koncepciji troimenog naroda, odnosno na principu narodnog jedinstva. Njihova politika će pokazati strahovitu opstruktivnu moć u odnosu na Jugoslaviju, koja se može posmatrati u celom međuratnom razdoblju, pa i posle Sporazuma Cvetković - Maček. Srpska politika je branila rešenja državnog uređenja koja su više odgovarala tradiciji srpskog državnog života, bez poznavanja federativnih i konfederativnih oblika. Otkrivala su se dva iskustva i svesti o državi: jedno, po kome država nastaje u procesu nacionaloslobodilačkih ratova, potirući ono drugo hrvatsko, koje je Maček jednom prilikom nazvao - asociranjem na ugovore i nagodbe, sa njihovim obnavljanjima i revizijama, notarskim.

Državu nastalu 1918. neki istoričari nazivaju „državom pomirenja“, između ostalog, jer je u sastav vojske Kraljevine SHS primila hiljade oficira poražene vojske Austro-Ugarske. Možemo li da ne podsetimo da su se u aparatu vlasti i privrede Kraljevine SHS nalazili predstavnici hrvatskog građanstva, dok je finansijska oligarhija Hrvatske sa svojim novčanim zavodima, pre svega Zagrebačkom štedionicom, predstavljala najjaču finansijsku snagu u državi. Na tlu Slovenije, Hrvatske i Vojvodine bila je smeštena najvažnija industrija Kraljevine Jugoslavije, ako izuzmemo vojnu koja se uglavnom nalazila na teritoriji Srbije. Jugoslovenski krajevi pod Austro-Ugarskom bili su neuporedivo razvijeniji od Srbije i Crne Gore, ali daleko inferiorniji od Austrije, Mađarske, a naročito Češke i Moravske u kojoj se nalazilo jezgro industrijske moći Austro-Ugarske. Nova država je ekspropisala strane agrarne veleposede i sprečila odlivanje zemljišne rente u inostranstvo, ali joj nije pošlo za rukom da nacionalizuje strani kapital u industrijskim preduzećima i novčanim zavodima, vezan za Beč, Peštu, Prag.

Nacionalni, ekonomski i kulturni konglomerat Kraljevine nazivao se posle 1918. i u celom međuratnom razdoblju nemogućom državom od samog početka, istorijom teško razumljivog haosa za evropski način razmišljanja. Međutim, prva jugoslovenska država nije bila izuzetak prilikom stvaranja novih nacionalnih država na ruševinama bivših carstava. Zašto bismo zaboravljali Čehoslovačku, sa Česima (pa i Moravcima), Slovacima, Mađarima, te sudetskim Nemcima.

Hrvatsko nezadovoljstvo „prvom Jugoslavijom“, posmatrano u istorijskoj vertikali, ima i drugu stranu. Prvo, Hrvatska je preko

ujedinjenja prešla na stranu pobjednika; drugo, Hrvati su sa Slovcima uspeli da zaštite svoje etničke granice u onovremeno datim mogućnostima; treće, Hrvatska je tek u Jugoslaviji postala jedinstvena, jer je Dalmacija u Austro-Ugarskoj uživala drukčiji status; četvrto, Hrvatska se iz jedne polufeudalne države našla u novoj državi, u koju je Srbija ušla sa modernim, demokratskim institucijama (pre svega, parlamentarizmom); peto, u međuratnom razdoblju je došlo do duhovne nacionalne integracije i Hrvata i Slovenaca; šesto, Hrvatska je 1939. uspela da izmeni svoj položaj posle svega 20 godina zajedničkog življenja.²⁾

Ulaskom Srbije u Jugoslaviju prestala je i briga za srpski nacionalni razvoj, kao protivna ideji narodnog jedinstva u formi troimenog naroda, kao blaže varijante nacionalnog unitarizma. Čime bi se ta „nebriga“ još mogla objašnjavati? Svako otvaranje srpskog nacionalnog problema povuklo bi za sobom još jače zaoštavanje hrvatskog pitanja otvorenog sa ulaskom u Kraljevinu, a sa njime i nacionalnog pitanja Slovenaca, obnove rasprava o crnogorskoj državnosti, autonomija u srpskim pokrajinama ili onima koje su smatrane za srpske (Južna Srbija, odnosno Makedonija). Iz shvatanja, dakle, da je srpsko pitanje 1918. rešeno, izostala je briga o Srbima u Jugoslaviji, naročito srpskog naroda na jugu i severozapadu države, do najzapadnijih srpskih brda: Kozare, Šamarice i Petrove gore. Zivelo je uverenje o neprekinutoj srpskoj liniji od Timoka do Une, ali se na srpskoj nacionalnoj integraciji ništa nije radilo u smislu omeđavanja i teritorijalnog zaokruživanja, ekonomskog, kulturnog i duhovnog povezivanja. Progovorio je van sumnje i umor Srbije, njena biološka iznurenost, od kojih se nije bilo lako povratiti, a na drugoj strani i srpsko nerazumevanje novog prostora sa šarenilom vera, običaja, tradicija, pravnih režima, standarda obrazovanja i življenja, nošnji, dijalekata. Ujedinjenje se zbililo očigledno i suviše brzo, neočekivano, tako reći preko noći. Godine 1918. granica je izbila na Karavanke, a nekada granična mesta - Zemun i Sabac - ostala su u dubokoj unutrašnjosti. Narodi Jugoslavije nisu se dobro ni poznavali, a trebalo je da saberu zajedničke energije na državnom i društvenom polju.

Od tradicionalno-istorijske usmerenosti prema jugu, došlo je do okretanja prema severozapadu. Srpska politika, kako naknadno meditera Slobodan Jovanović,¹ istrošila je svoju energiju u borbama oko autonomije Hrvata i Slovenaca, ispuštajući posle oslobodilačkih ratova šansu konsolidacije prostora na jugu. Neki poslanici Narodne skupštine

²⁾ U drugom svetskom ratu Hrvatska je takođe izbegla posledice poražene države - NDH, kao dela „novog poredka“, a zahvaljujući jugoslovenskoj potpori ostvareno je nacionalno sabiranje Hrvata i Slovenaca, priključenjem Istre, Slovenačkog primorja, Zadra i ostrva svojim nacionalnim maticama.

S. Jovanović je problem Makedonije („Južne Srbije“) video kao problem naseljavanja. „Mi smo bili i posle svetskog rata isto tako slabi (izgubili mnogo ljudi) i nismo mogli poslati tamo 500.000 ljudi. Drugo, borba sa Hrvatima angažovala (je) snage na toj strani (to krivica Pribičevića pa nismo sve snage bacili prema jugu). Velika greška je to bila...“ - Navedeno prema: M. Stefanovski, Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943, Beograd, 1988, 73.

Kraljevine Jugoslavije, uočavajući ovaj promašaj, isticali su suprotan primer Francuske sa Alzasom i Lorenom, oblastima u koje su upućivane najbolje intelektualne snage i idealisti. Slobodan Jovanović krivca nalazi u Svetozaru Pribićeviću, zaboravljajući na srpsku koncepciju Jugoslavije i politiku kralja Aleksandra. Tek, srpski „nacion" nije uspeo da iskoristi pobeđe iz 1912-1913. i 1914-1918. godine. Prema jednoj refleksiji Lava Trockog iz vremena Balkanskih ratova, Srbija je 1912. sebi oko glave privezala mlinski kamen, uključivanjem u svoj sastav - s dotadašnjom homogenom nacionalnom strukturom države - milion Makedonaca i Arnauta. Kraljevina SHS od nepunih 12 miliona stanovnika imala je u svom sastavu dva miliona manjinskog stanovništva i vernike tri religije, od kojih se katolička crkva nalazila pod centralizovanom vlašću Vatikana u pitanjima svoje organizacije.

Oko ovog neuspelog srpskog konsolidovanja na jugu javljaju se uglavnom dve oprečne teze: jedna koja polazi od asimilativnog procesa, prodora u „sive zone", i druga, nama daleko bliža, od progresivnog demokratskog razvoja, većih ulaganja, uticaja naprednijim oblicima politike, kulture i ekonomije, civilizacijskom odbranom svoje postojbine i nacionalno-duhovnih svetilišta, uvažavanjem svih nacionalnih posebnosti.

Jugoslavija je započela život kao država nejednakog i neravnomernog ekonomskog razvitka, koji je bio karakterističan i za Srbiju: Stara Srbija, mada srpska prapostojbina, bila je više nego zaostala; Kosovo i Metohija živeli su u znaku feudalnih zakona Leke Dukadžina, sa neprosvećenom, zaostalom i bespravnom arnautskom masom; Crna Gora je 1918. ulazila u zajedničku državu sa plemenskom strukturom društvene organizacije ili njenim jakim tragovima, a Srbija sa nerazvijenim i neizjednačenim regijama. Pored opšte duhovne srodnosti, kakve li su veze mogle postojati između Srba u Banatu i Srba u južnoj Srbiji?

Stvaranjem Narodnog vijeća SHS oktobra 1918. i raskidom državnopravnih veza sa Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom 29. oktobra 1918, Srbi su postali konstitutivni faktor novostvorene države SHS. Za „konfederiranu državu Hrvatsku" Stjepana Radića Srbi već nisu bili konstitutivni narod u Hrvatskoj, jer je Radić ćutke prelazio preko njihovih prava. U preužarenoj atmosferi hrvatsko-srpskih sukoba srpski prvaci su pretili stvaranjem Irske u Hrvatskoj. Između usijanih hrvatsko-srpskih frontova nije probijalo saznanje da se hrvatska država ne može konstituisati na račun i bez volje Srba, jednako kao što se i srpska prava ne mogu ostvariti bez prihvatanja njihove individualnosti od strane Hrvata.

Stjepan Radić je otvoreno hrvatsko pitanje sve više zaoštravao prolaskom opasnosti od aneksije jugoslovenskih teritorija i socijalnih nemira. Interesna teorija pošla bi od činjenice da su ulaskom u jedinstvenu jugoslovensku državu Hrvatska i Slovenija u poslednji čas promenile stranu barikade, koristeći ujedinjenje, da bi se našle u krugu pobjedničkih sila u prvom svetskom ratu preko novostvorene Kraljevine.

Istoričar svakako ne može previđati ovu motivaciju, ali ne može isključivati i niz drugih momenata koji su dali beleg hrvatskom i slovenačkom ulaženju u sastav prve jugoslovenske države (jugoslovenska ideja, shvatanje o etničkoj srodnosti, stvaranje većeg ekonomskog prostora, snaženje odbrambenih mogućnosti, kulturno-jezička emancipacija Slovenaca itd.).

Propaganda HRSS-a protiv režima Beograda bila je više nego jednostrana, a na drugoj strani nespojiva sa srpskim shvatanjem državnosti, patriotizma i jugoslovenstva. Ona je uzbuđivala duhove, trovala poverenje, izazivala nestabilnost od prvog dana u sferi unutrašnjeg poredka. Istaknuti privredni eksperti Kraljevine 1928. smatrali su da se ne može napraviti nikakav program socijalno-ekonomskog razvitka dok se ne učvrsti pravni i politički poredak, prevlada kriza u srpsko-hrvatskim odnosima i smire strasti. Otpor Radićeve stranke sa osnove federalizma, kao državno-pravnog izraza nacionalnog pitanja Hrvata, nije vodio samo grupisanju Hrvata već i okupljanju oko Zagreba svih drugih snaga nezadovoljnih novom državom i srpskom politikom. Naročito u Bosni i Hercegovini, u čijim je zapadnim delovima uticaj HRSS-a - HSS-a bio više nego jak, u Crnoj Gori - saradnjom Radića sa usamljenim Sekulom Drljevićem i podsticanjem crnogorskih federalista, kao i uticajem na nacionalno emancipovanije krugove makedonske inteligencije, naročito one koja je studirala u Zagrebu.

Predstavnici Narodnog vijeća su Ženevskom rezolucijom iz novembra 1918. nametnuli dvojnu formulu, koja je poništavala rezultate krfskog kompromisa. Prenošanjem rasprave iz „hotelske sobe“ na bojno polje prevladala su rešenja koja je nametnuo odnos snaga. U Naputku narodnog vijeća istaknut je individualitet Države SHS, inače međunarodno nepriznate.⁴⁾ Istorija međuratne Jugoslavije pokazala je koliko je ta konfederalistička tradicija bila jaka, duboka, žilava; da izvire iz istorije i mentaliteta. Hrvatska politika koristila je tačke oslonca u zemlji i inostranstvu. Bez obzira na antiklerikalizam Stjepana Radića, religija je bila usađena u svest Hrvata, a Crkva kontrolisala u suštini njihov politički život. Crkva je u kritičnom trenutku mogla postati subjekt u političkom vakuumu, arbitar, zaštitnik, posrednik, zaleđe nacionalnog fronta oslonjeno na internacionalnu osnovu Vatikana i njegov svetski uticaj. Jako iseljništvo održavalo je veze sa zavičajem

⁴⁾ Narodno vijeće SHS je u skladu sa svojim dotadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade Kraljevine Srbije, proglasilo „ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba, obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslovenskom području bivše austro-ugarske monarhije, s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca“. U Naputku narodnog vijeća pripremljenom za delegaciju koja je išla u Beograd stajalo je (pod 1.) da konačnu organizaciju nove države može odrediti samo „sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca s većinom od dvije trećine glasova“; nad zemaljskom vladom u autonomnim poslovima nadzor je imao da pripada zemaljskim saborima (pod 9); na snazi su imali da ostanu svi dotadašnji zakoni i drugi propisi, organizacija sudova, administrativno ustrojstvo i organi zemaljskih vlada.

i bilo važan činilac u stvaranju javnog mnjenja u inostranstvu. Frankovačke snage paradirale su sa pripadnošću Hrvata nemačkom kulturnom krugu. Antisrpsko neraspoloženje naročito je poraslo prihvatanjem Vidovdanskog ustava 1921. prostom većinom i kupovinom glasova, uz bojkot hrvatske opozicije.⁵⁾ Obeležje političkim borbama posle 1921. davače zahtev hrvatske opozicije za reviziju Ustava.

Ima istoričara koji kažu da je Evropa stvorila Jugoslaviju i da je ona može i razoriti. Van bukvalnog shvatanja ove teze, reč je o uticaju nacionalnog ujedinjenja Italije i Nemačke u prošlom veku, a na drugoj strani mobilizaciji svih jugoslovenskih snaga radi odbrane etničkog integriteta. Stvaranje nacionalnih država posle prvog svetskog rata, na ruševinama triju carstava, imalo je za cilj da nadomesti srednjeevropsku državu kao branu revolucijom zahvaćenoj Rusiji, uspostavi granični bedem protiv obnove revizionizma poraženih država, novog german-skog imperijalizma i mađarskog revizionizma, restauracije Habsburga u Austriji. Novostvorena Kraljevina SHS postala je ugaoni kamen novih međunarodnih odnosa na Balkanu, uspostavljenih u Versaju. Sve dok je sistem ovih odnosa bio na snazi, srpska pozicija u međunarodnim odnosima bila je neuporedivo jača od hrvatske, sprečavajući pokušaje internacionalizacije hrvatskog pitanja. Sa rastućom fašističkom agresijom međunarodni položaj srpskog naroda se pogoršavao. O tome rečito svedoči položaj NDH u „novom poredku“, u kome nije bilo mesta za Srbiju.

Tek što se Kraljevina SHS sklopila u celinu, najumniji deo vladajućih snaga počeo je misliti na unifikaciju pravnog sistema, na ekonomsko povezivanje, izgradnju saobraćajnih veza. No, Kraljevina je već 1928, prilikom skupštinskog atentata, upala u dramatičnu krizu koja je zapretila duhovnom i političkom razdvajanju na istočni i zapadni deo Jugoslavije. Često se pominje kraljeva poruka ranjenom Stjepanu Radiću, preko Svetozara Pribićevića, o razilaženju Srba i Hrvata mirnim putem, poput Norvežana i Šveđana, zaboravljajući da su ovi narodi imali svoje nacionalne teritorije i da njihovo stanovništvo nije bilo izmešano. Srbija bi na taj način, prema kralju Aleksandru, postala manja ali i homogenija. Navodi se i linija razgraničenja - od Virovitice do Pakraca, obalama Une i Krke, koja bi izbila iznad Šibenika do Zadra. U vremenu savremene kartografske groznice, pomenutoj ideji kralja Aleksandra iz jula 1928. pridaje se značaj svesnog i promišljenog cilja za odvajanje Srba i Hrvata, u stvari cepanja Kraljevine SHS, mada kralj nikada nije ozbiljno mislio na podelu. Metod pretnje u politici ne može se zamenjivati sa stvarnom namerom amputacije. Aleksandar je

⁵⁾ Demokrati i radikali su prilikom izglasavanja Ustava korumpirali poslanike Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) i Džemijeta, to jest Muslimanskog poslaničkog kluba iz „Južne Srbije“. Iako je napatuk predviđao dvotrećinsku većinu za usvajanje Ustava, kao i Krfska deklaracija iz 1917. godine, osnovni zakon nove države usvojen je prostom većinom. Od 258 poslanika za Ustav su glasala 223 poslanika, a 35 protiv. Ukupno je apstiniralo 158 poslanika. U pitanju je bila Pirova pobjeda vladajuće radikalsko-demokratske grupacije sa Nikolom Pašićem na čelu.

bio kralj Jugoslovena i do svoje smrti je ostao dosledan ujediniteljskoj koncepciji i odbrani jugoslovenske celine.

Aleksandrova diktatura u ime spasavanja države od raspada i plemenskih atavizama, sa politikom nacionalne nivelacije, proizvela je katastrofalne posledice za jugoslovensku ideologiju. Međunarodna korist od demonstracije snage državnog nasilja mogla je uticati na jadransku velesilu i susedne revizionističke zemlje, ali je napuštanjem parlamentarizma, zavođenjem lične vlasti, diktatom kao oblikom politike i gušenjem nacionalnih osećanja, zemlja iznutra potkopana. Italija je zaista imala 1928. plan da napadne Kraljevinu SHS, što se - slučajnošću istorije - podudarilo sa akcijom jednog drugog Italijana, Palmira Toljatija (Erkolija), na IV kongresu KPJ u Drezdenu 1928. da preko KPJ razbije Jugoslaviju. Država je, na jednoj strani, pokazala opravdanu spremnost da se brani od spoljne opasnosti, a na drugoj, izazvala revolt svih nacionalnih i demokratskih snaga u Jugoslaviji. Zemlja, načeta agrarnom krizom od 1926. godine i pritisnuta seljačkim dugovima, zapašće 1930-1931. u kovitlac velike ekonomske krize koja, mada sa zakašnjenjem, nije mimoišla ni Jugoslaviju. Oktroisani ustav donet 1931. samo je kamuflirao dalje nastavljanje diktature. Demonstracije studenata Beogradskog univerziteta, s odjecima i na drugim univerzitetima, potresle su režim u vreme sprovođenja prvih izbora u jesen 1941. na kojem se po darovanom ustavu glasalo ali nije i biralo. Najveću pukotinu režimu kraljevskog apsolutizma stvorile su tzv. zagrebačke punktacije, lančanom reakcijom rezolucija nacionalnih i stranačkih prvaka za reviziju Ustava i preuređenje države na nacionalnim osnovama. Sestojanuarska diktatura osnažila je separatističke snage, naročito u Hrvatskoj. Separatistička politika dobijala je sve više na snazi fašističkom ekspanzijom, kako u Hrvatskoj, tako i u Makedoniji, na Kosovu i Metohiji, među nacionalnim manjinama. Politika nacionalnog jedinstva se do kraja raspukla.

Promena sovjetske politike posle pobeđe nacizma u Nemačkoj, januara 1933, uticala je na izmenu odnosa SSSR-a prema Kraljevini Jugoslaviji. Umesto rušenja Jugoslavije preko KPJ, prihvata se njeno održavanje kako ona, razbijena na više patuljastih država, ne bi postala lak plen imperijalističkih sila. Velika Britanija, posredstvom neoficijelnih ličnosti poput R. Sitona Votsona, preuzima 1936. ključnu ulogu u reorganizaciji jugoslovenske države na nacionalnom principu, u uverenju da će ona na taj način iznutra ozdraviti uoči predstojeće svetske krize. Sprovodnik te politike je prvi namesnik-knez Pavle Karađorđević, u engleskim izvorima obeležavan kao „Priatelj“ („Friend“).

Pogibijom kralja Aleksandra 9. oktobra 1934. u Marseju započeo je period namesničkog režima. Ta faza vladavine često se naziva „diktaturom bez diktatora“. Vlada Milana Stojadinovića nastojala je da približavanjem Jugoslavije Italiji i Nemačkoj blokira ove zemlje kako ne bi pomogle HSS-u u rešavanju hrvatskog pitanja. Za vreme Milana Stojadinovića došlo je do najvećeg okruženja Hrvatske u međuratnoj

Jugoslaviji, preko tročlane JRZ, prepuštanjem prostora Slovenije Slovenskoj ljudskoj stranci Antona Korošca, a Bosne i Hercegovine Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji Mehmeda Spaha. Neutralizaciji HSS trebalo je da posluži i zaključenje Konkordata. Stojadinović se izjašnjavao za jedinstvenu Jugoslaviju, što je bilo izraženo u načelu: jedan narod, jedna država i jedan kralj. Izgleda da je Stojadinoviću odgovarao model Musolinija, to jest stavljanje kralja Viktora Emanuela III u senku moćnog vođe. Osvetilo mu se, međutim, udruživanje svih demokratskih snaga u Jugoslaviji protiv režima, neresavanje hrvatskog pitanja i spoljnopolitička orijentacija prema fašističkim silama. Za udruženu srbijansku opoziciju bile su neprihvatljive Stojadinovićeve nedemokratske metode i odstupanje od tradicionalne spoljne politike.

Sa stanovišta nacionalnih odnosa, Stojadinović je u srpsku i jugoslovensku politiku unosio jednu novu dimenziju - ekonomsku, jačanjem državne intervencije, javnih radova (započetih još pod Bogoljubom Jevtićem), u vidu gradnje puteva, razvijanja automobilizma, postavljanja osnova hemijske industriji. Političku vlast trebalo je iskoristiti za ekonomsko uzdizanje Srbije u Jugoslaviji. U toj svetlosti može se posmatrati i pojava pseudo studije ekonomskog eksperta HSS-a dr Rudolfa Bičanića „Ekonomska podloga hrvatskog pitanja“ 1938, sa predgovorom Vlatka Mačeka.⁶

Napuštanjem liberalističke faze ekonomskog razvitka, koja je prvih godina posle ujedinjenja davala rezultate, zahvaljujući jeftinim kreditima u uslovima inflacije, poništene međutim deflacijom, prelazilo se na politiku državne intervencije i etatizma. Tada su se po prvi put u međuratnoj Jugoslaviji pojavili znaci napuštanja čisto političkih sredstava integracije, njihovom zamenom ekonomskim merama i privrednim povezivanjem, izazvani prinudom novih okolnosti, uticajem nemačke dirigovane privrede prebačene na ratni kolosek i povoljne razmene Jugoslavije sa Nemačkom i Italijom, kao komplementarnim zemljama Jugoslaviji i obratno. U tom vremenu uobličava se od ranije poznata politika Trećeg rajha o Jugoslaviji kao dodatnom prostoru „velikog privrednog prostora“ Trećeg rajha, koja će do 27. marta 1941. postati kanon u nemačkom prilazu Jugoslaviji.

Šestojanuarski režim označio je slom građanske demokratije u Jugoslaviji, napuštanjem parlamentarizma. Poraz 1929. bio je tim tragičniji, jer se parlamentarizam u nas nalazio tek u povelju, sa svim svojim protivurečjima, pseudo formama, istaknutom ulogom vladaoca. Jugoslovenska ideja je 1929, takođe, dobila nepopravljiv udarac. Sa tog stanovišta je manje važno da li je integralna jugoslovenska ideologija više poticala iz prečanskih delova Jugoslavije nego iz Srbije. Diktatura,

⁶ Knjiga je služila argumentaciji HSS u borbi za rešenje hrvatskog pitanja. Srpski ekonomisti su je podvrgli kritici u „Srpskom glasu“. Zasnivala se na proizvoljnom korišćenju statističkih podataka. Srbija je optužena za navodnu ekonomsku pljačku Hrvatske. Prema R. Bičaniću, nije više bio opasan „balkansko-levantijski sistem patrijarhalne stare Srbije“ već „moderni aparat državne ekonomije koji služi kao sredstvo eksploatacije“. Zastava „srpskog imperijalizma je bila jugoslovenska“, piše prvak HSS-a - Vid. B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knj. I, Beograd 1988, 322.

tek, nije uspjela da reši nijedno bitno pitanje: nacionalno, političko, ekonomsko, već samo da probudi krizu i dovede do još većeg usijavanja u srpskohrvatskim odnosima.

Mada je u Srbiji nadvladavala unitarističko-centralistička koncepcija državnog uređenja u vrhu vladajućih stranaka 1921, sa svim nijansama između radikala i demokrata, rano su se osetili zahtevi za većim stepenom decentralizacije oličeni u Nacrtu ustava Stojana Protića. Za radikalskog prvaka moglo je postojati „jedinstvo u raznolikosti i raznolikost u jedinstvu, ali nigde i nipošto u jednolikosti“. Za federalističko uređenje izjašnjavao se i Ljuba Stojanović. Demokrati oko Ljube Davidovića su od 1922. počeli da traže mostove saradnje između Srba i Hrvata, zapravo da postepeno rade na rešavanju državnog uređenja u skladu sa organizacijom složene države. Prvak Saveza zemljoradnika Jovan Joca Jovanović je pre zagrebačkih punktacija bio spreman da prihvati federativnu osnovu državnog uređenja. Pismo Ljube Davidovića iz januara 1933. polazi od tri jedinice („samovladanja“) sa gravitacionim centrima, kojima se pridruživala i četvrta jedinica - Bosna i Hercegovina, kao tampon-zona između Srba i Hrvata. Glavni odbor Demokratske stranke izjasniće se juna 1937. za federativno uređenje Jugoslavije. Ima pisaca po kojima se moglo govoriti o faktičkoj federalizaciji Jugoslavije i u uslovima centralističke strukture, imajući u vidu da su se centri jasno ocrtavali kao ranija istorijska središta, po sedištima centrala stranačkih vodstava, rezidencijama verskih starešinstava (dodali bismo za Bosnu i Hercegovinu tek od časa kada je islamsko versko starešinstvo iz Beograda prešlo u Sarajevo), postojanju univerzitetskih centara.

Olabavljivanje diktatorskih stega u režimu JRZ proricalo je u znaku jačanja nacionalnog pokreta Hrvata. Dolazi do žestokih sukoba između četnika i režimskih snaga sa frankovcima u interpretaciji Vlade, nasuprot Mačeku i prvaku SDS Savi Kosanoviću, koji su u nosiocima otpora protiv terora gledali nacionalne elemente. Od maja 1935. do januara 1936. bilans u Savskoj i Primorskoj banovini - po Kosanoviću - pokazivao je blizu stotinu žrtava. Nosilac i organizator nacionalnog pokreta je HSS, sa Vlatkom Mačekom, stranka sa čvrstom organizacijom, ekonomskim i kulturnim organizacijama na selu, te prvim formacijama poluoružanih odreda u vidu Građanske i Seljačke zaštite.

Zaključenje Bloka narodnog sporazuma 1937. i pad Milana Stojadinovića početkom 1939, pod pritiskom kneza Pavia, na kojeg su Britanci vršili očigledan uticaj, otvorilo je novu fazu u srpskohrvatskim odnosima.

S memorandumom Sitona Votsona o preuređenju Jugoslavije, iz 1936. godine pojavio se i komunistički projekt (u vidu pisma rukovodstva CK KPJ MK KPJ za Beograd) o federativnoj reorganizaciji Jugoslavije i stvaranju sedam jedinica. Ova ideja, sa Vojvodinom kao sedmom jedinicom, nije nikada više ponovljena u KPJ.⁷⁾ Nacionalna koncepcija federativne reorganizacije, koju su zastupali komunisti, razlikovala se u nekim bitnim pitanjima od srpske građanske opozicije,

⁷⁾ Pismo Veselinu Masleši (Mesnom komitetu Beograda). Vodi se neosnovano kao „Titovo pismo za Srbiju“ - J. B. Tito, Sabrana djela, tom 3, 37.

polazeći od Makedonaca i Crnogoraca kao nacionalnih posebnosti. Organizacija KPJ na nacionalnom principu nije ukidala princip centralističkog ustrojstva partije, ali je svojom organizacijom u suštini anticipirala kasniju komunističku federaciju, sem manjih korekcija i nekih izuzetaka (Dalmacija, Vojvodina, Sandžak). Očigledno je da se radilo o koncepciji nove nacionalne ravnoteže, koja je pomerala težište odnosa u državi na Hrvatsku u faktičkom savezu sa budućom „nacionalnom periferijom”. U svojoj viziji federacije komunisti su imali uzor u unutrašnjoj organizaciji njihove „druge otadžbine” SSSR-a i u projektu hrvatske građanske opozicije o preuređenju Jugoslavije. Organizaciju Partije na nacionalnom principu komunisti su stvarali krajnje oprezno i promišljeno, ali i nedosledno. Srpska partija u sastavu KPJ dobiće status nacionalne tek na kraju drugog svetskog rata, maja 1945. Na ovo zakašnjenje u njenom konstituisanju uticale su procene o političkoj oportunističkoj rukovodstva, pre svega zbog nerazgraničenosti srpskog nacionalnog prostora od onog nesrpskog (koji su srpske građanske snage vodile kao srpski - Crna Gora, Makedonija, Vojvodina). Sem ovog momenta, na rukovodstvo KPJ morao je uticati sličan obrazac organizacije SKP(b), koja u svom sastavu nije imala rusku partiju kao nacionalnu organizaciju.

U srpskim demokratskim krugovima posle 1932. postupno je sazrevalo shvatanje da su Jugoslaviju sačinjavali uglavnom tri naroda iste rase: Srbi, Hrvati i Slovenci. Muslimani su se tretirali kao Srbi ili Hrvati, ali se u nekim argumentacijama navode kao toliko vezani za svoju veru i običaje da gotovo sačinjavaju četvrti individualitet o kome se moralo voditi računa pri preuređenju države. Srpsko-hrvatsko pitanje smatralo se kao glavno, jer su Srbi i Hrvati uglavnom sačinjavali državu, pa je i njen opstanak bio uslovljen njihovim sporazumom. Slovenački problem je tretiran kao najlakši, samim tim što je njihov individualitet bio tačnije određen i jezično i teritorijalno. Kod Slovenaca nije bilo težnji za izdvajanjem. Dravska banovina je i do 1939. imala izuzetan faktički položaj i u administrativnom i u političkom smislu. Slovenci nisu zbog svog broja i položaja mogli dovesti u pitanje ni snagu niti opstanak države. Kulturnom emancipacijom u Kraljevini Jugoslaviji, kao glavnim identifikacijskim faktorom u svojoj istoriji, praćenom i ekonomskim poletom, zahvaljujući položaju na jugoslovenskom tržištu, Slovenci u procesu preuređivanja države nisu pokazivali onu oštrinu i doslednost kao Hrvati. Muslimanski problem takođe nije zabrinjavao; shvaćen kao problem od manjeg značaja, uklopljen je u srpsko-hrvatski odnos, pa je i njegovo rešenje zavisilo od rešenja srpsko-hrvatskog sukoba. Izdvajanje je za Slovence - u vreme rastućih međunarodnih pretnji fašističke Italije i nacionalsocijalističke Nemačke - bilo ravno samoubistvu. Sudbina njihove nacionalne integracije u budućnosti, što znači i nacionalnog opstanka, nesumnjivo je zavisilo od sudbine Jugoslavije i pobeде demokratskih sila nad fašizmom, iako nisu nepoznate i druge oportunističke alternative vezane za opstanak slovenačke

^{8>} M. Stefanovski, n.d., 74.

nacionalne celine. Pitanje Crne Gore i „Južne Srbije“, u stvari Makedonije, smatrano je internim srpskim pitanjem koje ne bi trebalo da otežava rešavanje glavnog problema.

Nacionalno pitanje shvaćeno kao srpsko-hrvatsko, odnosno hrvatsko-srpsko, sa slovenačkim kao daleko jednostavnijim, trebalo je razrešavati u jednoj situaciji koja je već bila poljuljana drugim svetskim ratom, značajnom izmenom topografske mape Evrope (anšlus Austrije, razbijanje Čehoslovačke, okupacija Albanije). Brojna nemačka manjina se od pobeđe „obnovitelja“ u Kulturbundu osilila, svesna svoje moćne zaštite. Moglo se očekivati da dve susedne države, Mađarska i Bugarska, zatraže reviziju mirovnih ugovora zaključenih u Trijanonu i Neiju. Italija je zaposela celu granicu Jugoslavije duž Makedonije, Kosova i Metohije i Crne Gore, od Ohrida do Bojane. Pojačana je aktivnost separatističkih snaga: Kosovskog komiteta, ustaša u zemlji, koji sve više prodiru u HSS i ostvaruju uticaj u njegovim poluvojnim formacijama; VMRO-a, koji koristi zapaljivu parolu nezavisne Makedonije, radeći u suštini za bugarske interese. Posle konkordatske krize 1937. zahladili su odnosi sa katoličkim klerom i Vatikanom, naročito u graničnim mešovitim oblastima zapadne Hercegovine i Bosne te delovima Hrvatske. Dolazi do saradnje klerikalnih i ustaških snaga, koja vodi njihovoj simbiozi u vidu klerofašizma, kao specifične varijante fašizma u nas. Za razliku od Stjepana Radića, Maček je bio daleko čvršće povezan sa vrhom Katoličke crkve u Hrvatskoj. Preko svojih izaslanika i posrednika Maček je vodio pregovore s italijanskim ministrom spoljnih poslova grofom Galeacom Canom, koji se mogu shvatiti i kao pritisak na Beograd radi poboljšanja pregovaračke pozicije, ali u nekim interpretacijama i kao aktivnost protiv osnova države.

Nasuprot hrvatskom kompaktnom nacionalnom frontu, za Srbiju je bilo karakteristično političko nejedinstvo. Srbijanska udružena opozicija nastupala je sa Mačekom protiv Stojadinovićeve režimske formacije - Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ). Rušenjem Stojadinovića knez je na vlast doveo neuticajnog Dragišu Cvetkovića, bivšeg predsednika niške opštine, ministra u Stojadinovićevoj vladi, prvaka režimskih sindikata (Jugoslovenski radnički savez - JUGORAS), čoveka koji će dobiti naziv „kneževog kurira“. Demokratska opozicija je celu ekipu na vlasti nazivala „šakom najamnika“, koju je šestojanuarski režim izbacio na površinu. Pregovori o rešavanju hrvatskog pitanja počinjali su, prema tome, u znaku postojanja čvrstog, jedinstveno organizovanog nacionalnog pokreta pod vodstvom HSS i Mačeka, sa Zastupstvom stranke kao najvišim telom, nasuprot razjedinjenom srpskom frontu.

Rešenje nacionalnog preuređenja traženo je parcijalno, prvo za Hrvate, da bi se potom našlo za Slovence i Srbe. Primenjena metodologija rešavanja hrvatskog pitanja, u stvari preuređenja Jugoslavije, izazivala je reakciju srbijanske opozicije i Srpskog kulturnog kluba (SKK). Demokratska opozicija je krajem avgusta 1939. osudila izdvajanje hrvatskog pitanja iz celine državnog preuređenja. Novembra 1939.

demokrati su u jednoj brošuri napali Sporazum kao „trgovački pazar“, napravljen bez poverenja, koji je ostavio nerešenim pitanje fizionomije dela države istočno od Banovine Hrvatske. Javljala su se strahovanja da je nerešeno pitanje ostalog dela države idealno za pojavu „novih interesenata“, s pretenzijama da dobiju samostalni status. U izvorima se nailazi na podsticanje antisrpskih snaga spolja u svim oblastima koje su Srbi smatrali za svoje. Sukobljavaju se srpske snage za autonomiju i protiv autonomije Vojvodine. Na slične deobe nailazimo i u Bosni i Hercegovini. Najekstremnije srpsko nacionalno krilo - Srpski kulturni klub - preko svog organa („Srpski glas“) osporavalo je granice i kompetencije Banovine Hrvatske, zahtevajući reviziju nagodbe između Mačeka i Cvetkovića. Za SK klub pitanje srpske jedinice postavilo se onog časa kada je stvorena posebna hrvatska jedinica. U stvari, tada je usvojeno načelo plemenskog ili etničkog omeđivanja. Smatralo se da je pobedila teza plemenske individualnosti, pa i plemenske podvojenosti. Jugoslovenstvo, „nepravедno oglašavano kao oruđe srpskog hegemonizma, predstavlja se u dobronamernim krugovima kao pesma budućnosti, ali je iz stvarnog političkog života očevидno potisnuto“. Iz primera Češke i Slovačke list je izvodio zaključak da je jedini spas i Srba i Hrvata i Slovenaca samo u čvrstoj jugoslovenskoj zajednici. Sporazum od 26. avgusta 1939. „Srpski glas“ je smatrao nepravедnim, a svuda „oko nas“ (Srba) primenjivao se metod „grabeži“. Naglašavalo se da su Hrvati dobili Sporazumom preko granica opravdanog, da „mute“ po Bosni, Vojvodini i „Južnoj Srbiji“; da je zagrebačka vlada „uvela centralizam na svome području, dok je za srpski deo preporučivala autonomije sa posebnim izdvojenim oblastima; zajednička vlada se nije mešala u hrvatske poslove, iako su u srpskom prostoru sve rešavali hrvatski ministri. To se nije smatralo „sporazumom“, to nije bila ni „ravnopravnost“, „ni pravednost“. „Mi, koji smo bili nosioci slobode i koji smo prvi probudili Balkan iz ropstva“, kaže se, „dočekujemo poruke, kako će nas g. Maček osloboditi, i slušamo mirno kako nam g. Korošec deli netražene lekcije. Ako je i u ime bratstva, i zajednice, i viših državnih interesa, mislimo da je već dosta.“⁹⁾

U nalaženju sporazuma teritorijalno pitanje je bilo jedno od najtežih, jer se radilo o izmešanosti stanovništva. Zahvaljujući „geografskom diskontinuitetu“ između Srba u matici i van nje, oko tri miliona Srba živelo je van okvira Srbije. Tim povodom često se koristi metafora o „sijamskim blizancima“ koji se ne mogu razdvojiti bez krvoprolića. Situacija je izgledala nerešiva ma koliko politički geometri bili vešti. Svako prinudno preseljavanje pretilo je tektonskim poremećajem na nacionalno trusnom području kakvo je balkansko i obostranom civilizacijskom osiromašenju raseljavanih strana. Koliko je to pitanje bilo osetljivo i teško rešivo pokazuje činjenica da teritorijalni opseg Banovine Hrvatske nije bio konačno rešen. Sporazumom je bilo predviđeno da

⁹⁾ „Srpski glas“, 25. januara 1940.

se iz Banovine, na osnovu plebiscita, mogu izdvojiti sela i opštine koje su pripale Banovini sa srpskim stanovništvom. Srpski političari tražili su etnički princip i plebiscitarno izjašnjavanje i drugih srpskih opština i srezova u Banovini Hrvatskoj. Mada je etnički princip preovlađivao, Maček je nedosledno tražio čas primenu etničkog principa, a čas drugih merila, ekonomskih, geografsko-saobraćajnih, već kako mu je odgovaralo.

Banovina je spajanjem Primorske i Savske banovine dobila srezove: Dubrovnik iz Zetske banovine, srezove tzv. turske Hrvatske - Derventu i Gradačac (praktično deo Vrbaske banovine), Travnik, Fojnicu i Brčko (iz Drinske banovine), Sid i Ilok iz Dunavske banovine. Prvak SDS, Sava Kosanović, izjašnjavao se u ime pojačanja srpskog stanovništva da u sastav Banovine Hrvatske treba uključiti i Vrbasku banovinu. Najteže rasprave vodene su oko Bosne i Hercegovine, čijih su 13 srezova ušli u Banovinu Hrvatsku na osnovu sporazuma (delovi Drinske, Vrbaske i Primorske banovine), čime je podela Bosne već otpočela. Oslonjena na privremenost Sporazuma u njegovom teritorijalnom delu, hrvatska politika je istupala sa različitim predlozima, koji ukazuju na teškoće razgraničenja prilikom obrazovanja odgovarajuće srpske jedinice: prema jednim, Bosna i Hercegovina je trebalo da dobije status autonomije, umanjene za srezove koji su već bili ušli u sastav Banovine Hrvatske; drugi su pominjali Bosnu i Hercegovinu sa katoličko-muslimanskom većinom; samostalni demokrati su bili podeljeni oko Bosne i Hercegovine; protiv cepanja Bosne i Hercegovine istupali su radikali.

Prvaci SDS, sa Dušanom Dudom Boškovićem, istupali su za vojvođansku jedinicu, nasuprot shvatanjima grupe oko Aleksandra Moča. U odnosu na Vojvodinu hrvatska politika je koristila maksimalni zahtev, to jest pretvaranje Banata, Bačke i Baranja u zasebnu jedinicu, ali se razmišljalo i o odvajanju hrvatskih srezova i opština i njihovog priključivanja Banovini Hrvatskoj. Sva pitanja u opticaju otkrivala su teškoću razgraničenja stanovništva po etničkom merilu, kako sa staništa tekućeg rešenja, tako i kasnijeg života.

Kraljevina, koja je do tada oprobala dva modela unutrašnjeg uređenja (kompromisnog i nacionalnog unitarizma), nalazila se na pragu i trećeg - monarhističkog trijalizma. Za novu federativnu koncepciju založile su se osnovne političke snage, pritisnute novim okolnostima, odnosima snaga, promenama međunarodne situacije, a posebno buđenjem nacionalnih energija koje je podstaklo razaranje diktatorskog režima i integralističke ideologije. Nikada, kao te 1939, srpske stranke nisu istupale za federalizaciju Jugoslavije sa monarhističkim oblikom vladavine. Istaknuti pravnici Đorđe Tasić i Mihailo Ilić objašnjavali su američki federalizam, relativizirali pojam unutrašnjih granica, zalagali za demokratsku evoluciju. Srbi iz preka, nekada najveći centralisti i integralci, prihvatili su federalizam Svetozara Pribićevića, odlaganjem ideje narodnog jedinstva za neko drugo vreme. Razilaženjem sa krunom i srbijanskom politikom, te stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije

(SDK) 1927, Pribićević je gradio sudbinu Srba u Hrvatskoj na saradnji s Hrvatima, smatrajući da srpski narod u Hrvatskoj ne sme postati malj u rukama srbijanskih stranaka protiv Hrvata. Federalizmu su se priklanjali i srbijanski političari i stranke koje su tradicionalno bile protiv ovog oblika unutrašnjeg uređenja, gledajući u njemu opasnost po državnu odbranu, slabljenje kohezije celine, jačanje izolacionizma itd.

Slobodan Jovanović je pisao da je iza Sporazuma ostala kompromitacija politike stvaranja jugoslovenskog nacionalizma pomoću državne vlasti, preteći da uguši i srpski i hrvatski nacionalizam. Ako je potonulo kao nacionalna ideja, jugoslovenstvo je imalo izgleda kao državna ideja. Jovanović se u „Srpskom glasu“ 1940. pitao: da li će snage koje leže u srpskom i hrvatskom nacionalizmu naći snage da se stave u službu „jugoslovenske državne misli“? Sve je zavisilo od političke dalekovidosti i širokogrudosti i Srba i Hrvata, u stvari od njihovog „političkog vaspitanja“. Nalazio je da njihov spas nije u njihovom plemenskom egoizmu i fanatizmu, nego u njihovoj državnoj zajednici. Smatrao je, takođe, da nas na pravi put ne mogu izvesti ni srpski niti hrvatski nacionalizam sam po sebi, nego tek bude li spojen s jugoslovenskom državnom idejom, kao što ni ta ideja neće imati životne snage ako se ne spoji sa srpskim i hrvatskim nacionalizmom. Jovanović je istupao za federaciju sa jakom centralnom vlašću u vidu jugoslovenskog parlamenta, biranog opštim pravom glasa, koji bi se brinuo za zajedničke poslove.

Hrvatska banovina je embrionalna forma federalne jedinice koja stoji sama za sebe, dok se ne formiraju druge dve: Srbija i Slovenija. Fašistička agresija, raspadanje do tada važećeg sistema međunarodnih odnosa i početak drugog svetskog rata, u kome će se 1941. naći i Jugoslavija, presekli su proces koji je išao u pravcu stvaranja jugoslovenske federacije. Poznata su, međutim, i druga mišljenja. Pravnici, raspravljajući o karakteru Banovine Hrvatske, iznose različita mišljenja: autonomija u okviru unitarne države; položaj jedne izdvojene oblasti s naročitim pravima - corpus separatumu, začetak federalne jedinice, Jelinekov model „državnog fragmenta“.¹⁰⁻¹

Do stvaranja slovenačke federalne jedinice nije bilo teško doći, jer je ona već bila teritorijalno omeđena Dravskom banovinom. Mnogo je teže bilo obrazovati srpsku jedinicu. Za srpske političare jedinstvo linije Dunav - Morava - Vardar bilo je neminovnost sa stanovišta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti srpskog naroda. Strahovalo se od gubljenja Kosova i Metohije ukoliko se arnautski klin do kraja zarije u centar trougla „srpskih zemalja“ (misli se na Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju) i razdvoji ih. Milan Stojadinović nije uspeo da ostvari dogovor s Turskom radi preseljenja „Arnauta“ u Anadoliju i Carigrad. Uprava Vardarske banovine izazivala je psihozu iseljenja Arnauta, naročito iz graničnih krajeva. Izrađivale su se analize o Makedoniji bez Makedonaca, navođenjem brojnih grupa nemakedonskog stanovništva: Srba, u

¹⁰⁾ M. Stefanovski, n.d., 31.

predelu Skopske Crne Gore, Poreča, na Mavrovu; zatim Cincara, Kucovlaha, Turaka, islamiziranog slovenskog stanovništva oko Velesa, poarnaučenih Muslimana, „Arnauta“, „bugaraša“. Vlastima je sugerisano da se prema „bugarašima“, bivšim egzarhistima, ne postupa strogo, jer su se oni borili za odbacivanje grčkog jezika u crkvama. Emigracija u Bugarskoj ocenjivana je kao ekonomska a ne kao nacionalna, bugarofilska.

Malobrojna grupa separatista u Crnoj Gori, oko Sekule Drljevića, koja se već približila krajnjem frankovačkom krilu i ustašama, pomagana je iz Zagreba. Autonomistička politika u Vojvodini takođe se ne može posmatrati van srpsko-hrvatskih suprotnosti. Preostajalo je da se, uz sve teškoće, srpska jedinica oblikuje i teritorijalno zaobli, zajedno sa definitivnim razgraničenjem Banovine Hrvatske. Usled rata do toga, međutim, nije došlo.

Iz pravne i istorijske literature koja tretira pitanje kompetencije Banovine Hrvatske, vidi se da je centralna vlast zadržala: vojsku, spoljnu politiku, državne finansije i razvoj privrede (spoljna trgovina, jedinstvo carinskog i trgovinskog područja). Ban je upravne poslove iz svog delokruga samostalno rešavao. Određeni prihodi koji su pripadali Banovini obezbeđivali su njenu finansijsku samostalnost. Ustanovljivanje bana, kao zamenika kralja, ostatak je iz istorije i života u Austro-Ugarskoj.^{u)}

Dok su Srbi naglašavali interes celine, Hrvati su nastojali da upotpune, učvrste i razviju svoj pravni i politički položaj. Pored teritorijalnog pitanja, koje je ostalo nerešeno sve dok se ne omeđe druge dve jedinice, posebno Srbija, stalno se držalo otvoreno pitanje vojske: da se organizuje prema teritorijalnoj pripadnosti i da vojnici služe u Hrvatskoj, pod hrvatskim oficirima. Te zahteve je, međutim, bilo teško ostvariti, s obzirom na otpor srpskih krugova koji su smatrali da vojska mora zadržati opštejugoslovensko obeležje. Nasuprot tome, hrvatski prvaci smatrali su da nema potpune slobode dok se puška ne obesi na svoje, hrvatsko rame. U međuvremenu HSS se osigurava preko stranačkih poluvojnih organizacija: Građanske i Seljačke zaštite, te policije i oružništva.

Sporazumom je bilo predviđeno da će u novim jedinicama i u državi biti obezbeđeno jednako postupanje u pogledu učešća u vršenju javne službe, da će biti obezbeđena ravnopravnost usvojenih i priznatih veroispovesti, kao i da će Ustavom koji se donese biti zagarantovana jednaka građanska i politička prava. Deo Srba se priklanjao SDS, a deo državnoj režimskoj stranci i Jugoslovenskoj nacionalnoj stranci (JNS). Srbi su strahovali zbog odlaganja omeđavanja srpske jedinice. Hrvati su se izjašnjavali da se prvo ide na izbore, pa tek onda izvrši razgraničenje. Stvaranje Banovine Hrvatske je za deo srpskog naroda u Hrvatskoj predstavljalo izdaju, dok su se drugi, uglavnom iz Samo-

^{u)} Isto, 51-54.

stalne demokratske stranke (SDS), mirili sa novim stanjem. Očekivalo se da konačno uređenje reguliše Ustav Jugoslavije koji bude donela Ustavotvorna skupština. U vezi sa donošenjem Ustava, u hrvatskom stavu je došlo do vidnih promena. Umesto da se obezbeđuju putem kvalifikovane, dvotrećinske većine, kao sredstva da se izbegne majorizacija, hrvatski političari su se izjašnjavali za sporazumno odlučivanje. Srpska opozicija u Bloku narodnog sporazuma prihvatila je takođe 1937. načelo da buduća Ustavotvorna skupština donese Ustav odlukom većine u kojoj bi bila većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca iz redova poslanika Konstituanke.

Advokat Stevan Moljević je u ime Srpskog kulturnog kluba Bosanske krajine ustao protiv Sporazuma kao novog Minhena. Moljević je u Bosanskoj krajini video istaknuti srpski punkt prema Hrvatskoj i „bošnjakluku“ Sarajeva. Prvaci SDS istupali su protiv ekstremizma Srpskog kulturnog kluba. Deo Srba oko Društva „Krajina“ zalagao se za Krajinu kao teritorijalno-političku jedinicu, koja bi obuhvatala 25 srezova bivšeg bihačkog i banjalučkog okruga sa centrom u Bihaću. Prostor s obe strane Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine koji se nabrajaju u spisu „Krajina - Srbi u našim sjeverozapadnim pokrajinama“ iz 1940. godine: Kostajnica, Glina, Vojnić, Vrginmost, Udbina, Gračac, Dubica, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Petrovac, Knin, Benkovac i drugi. Prema podacima iz popisa 1931, u tih 25 srezova živelo je 940.296 ljudi, od čega Srba 586.379, Hrvata 250.618 i Muslimana 102.410.¹²⁾ Stari hrvatski političar jugoslovenske orijentacije, Josip Smodlaka, predlagao je 1939. da se obrazuju četiri autonomne oblasti: srpska, hrvatska, slovenačka i dinarska.

O političkoj prevlasti srpskog građanstva i birokratije može se govoriti samo do 1939. godine, kada je došlo do revizije centralističkog uređenja stvaranjem Banovine Hrvatske, s namerom da se preostali deo države preuredi na nacionalnom principu. Ova teza nije jedinstveno prihvaćena u historiografiji, jer postoje i suprotna gledišta prema kojima je pomenuta prevlast fikcija unutrašnjih i spoljnih antisrpskih snaga. Za deo, uglavnom hrvatskih istoričara, teza o velikosrpskoj hegemoniji važi međutim za ceo period Kraljevine Jugoslavije, to jest do njenog vojnog poraza u aprilskom ratu. No i za nas je izneta teza o srpskoj političkoj prevlasti neprihvatljiva u apsolutiziranom ideološko-političkom značenju koje ne vodi računa o više bitnih ograničenja. Ako se ona posmatra u dinamičkoj viziji, nije teško uočiti više nejednakih modaliteta unutrašnjeg uređenja 1921, 1929. i 1939, pri čemu se centralistička struktura države stvaranjem Banovine Hrvatske praktično negira. O toj političkoj premoći srpskog građanstva pogotovu se ne može govoriti kao o totalnom konceptu, jer je Slovenija u Kraljevini Jugoslaviji doživela punu nacionalnu samosvest, ekonomski prosperitet i kulturnu renesansu na nacionalnom jeziku, stvaranjem slovenačkih

¹²⁾ „Borba“, 17. april 1991. .

gimnazija, univerziteta i slovenačke akademije nauka. U sistemu vršenja vlasti učestvovali su i predstavnici Hrvata, Slovenaca, muslimana i drugih. Svi srpski političari nisu imali istovetne poglede na unutrašnje uređenje, o čemu govore koncepcije o decentralizaciji Stojana Protića, federativnom uređenju Ljube Stojanovića, evolucija demokrata ka federativnom uređenju, napuštanje ideje o troimenom narodu od strane uticajnih intelektualaca vladajućih radikala. Nesporna je činjenica da je hrvatsko građanstvo bilo daleko superiornije u ekonomsko-finansijskom smislu u poređenju sa srpskim, naročito do izbijanja velike ekonomske krize. Osim toga, srpski narod nije imao nikakve koristi od ove političke dominacije svojih vladajućih snaga. Činjenički je utvrđeno da je kralj Aleksandar više strahovao od reakcije srpskog naroda prilikom zavođenja šestojanuarske diktature nego od hrvatske opozicije.

Teza o tzv. velikosrpskom hegemonizmu uveliko je zloupotrebljavana, preuveličavana, korišćena za podsticanje što jačeg otpora Beogradu, ali i radi izazivanja spoljne intervencije u prilog rešavanju hrvatskog pitanja, u stvari za njegovu internacionalizaciju. Jednom stvorena teza o „velikosrpskom hegemonizmu“ pretvarana je u trajnu hipoteku, koja traje do našeg vremena. Mehanikom korišćenja ona je pretvorena u stereotip. Od nje se ne odustaje, kao da se polazi od postavke da neistina stalnom upotrebom postaje „istina“, delotvorna na svest, u smislu mobilizacije hrvatskog nacionalizma i svih antisrpskih snaga. Ako se ima u vidu austrougarsko poreklo teze o tzv. velikosrpskom hegemonizmu, kao vidu borbe protiv Srbije i širenja srpskog uticaja među južnoslovenskim stanovništvom monarhije pre, i naročito posle balkanskih ratova, onda ne začuđuje da su nju prihvatile i posle 1918. sve antijugoslovenske i antisrpske snage, kako u zemlji tako i u inostranstvu. Naročitu primenu našla je u političko-propagandnom istupanju revizionističkih država posle zaključenja mirovnih ugovora, revanšističkih snaga u Nemačkoj i Kominterne posle njenog osnivanja 1919. godine. Kominternu će tezu o velikosrpskom hegemonizmu razvijati preko svoje nacionalne sekcije KPJ, koja je punu deceniju radila na razbijanju Jugoslavije (1925-1935) kao versajske tvorevine, tamnice naroda, države srpske buržoazije, u kojoj ugnjetачka srpska buržoazija tlači ostale nesrpske narode. Moglo se, međutim, govoriti tek o srbiziranju Makedonaca i bespravnosti albanske nacionalne manjine koja je posebno bila eksploatisana od strane svoje feudalne, zemljišne aristokratije sa barjaktarima na čelu, koji su ulazili u kompromise sa vladajućim srpskim snagama, rukovođeni svojim interesom, političkim i ekonomsko-socijalnim.

Rešenja Sporazuma Cvetković-Maček bila su privremena, parcijalna, nedovršena, polovična i zakasnela. Nisu zadovoljavala interese osnovnih sukobljenih snaga, a zapostavljala su ostali zamršeni nacionalni kompleks odnosa. Koliko su bila nedovršena jasno se vidi iz odnosa prema teritorijalnom razgraničenju, pitanju kompetencija i vojske, pa

i postupka o daljem preuređenju Jugoslavije. Banovina je stvorena deset godina posle zavođenja diktature, koja se i pored obnavljanja političkog života nastavljala u deformisanim političkim oblicima. Sporazum je bio delo kneza Pavia, koji je radio pod uticajem Britanaca, rukovođenih svojim motivima. Maček je protiv sebe imao ustaše koji su pritiskali na izdvajanje iz Jugoslavije, a knez nakon 1939. opstrukciju cele srpske opozicije koja se stvaranjem Banovine Hrvatske našla van političke igre Mačekovom orijentacijom da nađe rešenje u direktnom odnosu sa predstavnikom krune. Sporazum je doveo do praktičnog razdvajanja države, duhovne i faktičke podele, čak i u sportu. Razarao je ideju narodnog jedinstva, budući da je bio teško prihvatatan od onih koji su teško doživljavali raspad koncepcije o jedinstvenoj državi i naciji. Vladimir Ćorović gleda na Sporazum kao na tragediju „duha jugoslovenstva“, koje će se narednih godina obnoviti u vidu „partizanskog jugoslovenstva“. Hrvati su ostvarili odlučivanje u Banovini, zadržavajući uticaj u ostalom delu Jugoslavije učešćem u vladi. Razgraničenje nije rešilo pitanje sabiranja Srba u budućoj jedinici, niti Hrvata u Banovini Hrvatskoj. U Banovini je ostalo 800.000 Srba, a u potencijalnoj „srpskoj zemlji“ oko 600.000 Hrvata.

Projekt o „srpskoj zemlji“, koji je vlada izradila 1940, sa zadržavanjem banovina van hrvatske i slovenačke, kao autonomijama, nije ostvaren. Nije formalno stvorena ni Banovina Slovenija (Dravska banovina). Tek septembra 1939. u Beogradu je obrazovana komisija za izradu Nacrta uredbe o Banovini Sloveniji, u koju su ušli Mihailo Konstatinović, M. Krek i S. Majcen. Demokrati su smatrali da se srpska nacionalna teritorija treba omeđiti pre izbora. Takvo mišljenje izražavao je i prof. Pravnog fakulteta u Beogradu Mihailo Ilić. Komisija u sastavu Mihailo Konstantinović, Đorđe Tasić i Mihailo Ilić zadužena je da sačini predlog Uredbe o „Srpskoj zemlji“. U Srpskoj jedinici trebalo je da se nađu sve teritorije van Banovine Hrvatske i Banovine Slovenije, s centrom u Skoplju. Sedišta samoupravnih oblasti predviđena su u Nišu, Novom Sadu, Sarajevu i na Cetinju, sa posebnim organima vlasti u oblastima - oblasnom skupštinom i oblasnim odborom. Autonomni organi „Srpske zemlje“ su Sabor i Zemaljski savet, a politički predstavnik zemaljske vlade u oblasti „Veliki župan“.

Britanci su podsticali preuređivanje Jugoslavije slabljenjem srpske prevlasti, u težnji da se nađe ravnoteža koja bi obezbedila čvrstinu države iznutra, zbog predstojećeg rata. Umesto stabilizacije, došlo je do još veće dezorganizacije, defetizma, slabljenja otporne moći države i njenih odbrambenih mogućnosti.

Na kraju je opravdano pitanje: da li je Sporazum bio korak ka pobedi budućeg ekstremizma? HSS je posle 1939. bio izložen prodoru desničarskih snaga. Delimična rešenja Sporazuma, pri konstelaciji novih odnosa međunarodnih sila, mogla su samo pojačati krajnje zahteve ustaških ultranacionalista. Klerofašistička komponenta osvajala je sve više od konkordatske krize 1937. godine, kao osobena pojava,

samo donekle slična zemljama tzv. mediteranskog fašizma (Frankovoj Španiji i Salazarovoj Portugaliji), jer se radilo o nacionalno i verski homogenim zemljama, te Slovačkoj župnika Jozefa Tise. Sporazum je postignut mimo ustaša, ali je objektivno išao na ruku ultranacionalističkim snagama, iako su ga one odbacivale kao izdaju, očekujući agresiju fašističkih zemalja. Mogućnosti federalizacije Jugoslavije završile su se u novoj međunarodnoj situaciji slomom države, stvaranjem NDH i drugih vazalnih režima 1941. godine.

Kraljevina u međunarodnoj krizi i porast separatizma

Međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije uveliko je bio otežan i pre početka drugog svetskog rata u Evropi, 1. septembra 1939, napadom Nemačke na Poljsku. Posle prisajedinjenja Austrije Nemačkoj, marta 1938, Jugoslavija je za suseda na Karavankama dobila Nemačku. Aprila 1939. Italija je okupirala Albaniju. Celom dužinom granica, od Ohrida do Bojane, Jugoslavija se tada graničila sa fašističkom Italijom, koja nije prestajala da radi na uništenju Jugoslavije od njenog osnivanja. Proklamovana neutralnost Kraljevine Jugoslavije u ratu koji je tekao postajala je fikcija jedne male države, iznutra izrovane, slabo naoružane, stešnjene sa svih strana silama njoj suprotnih i nepomirljivih interesa. Položaj Kraljevine izuzetno se pogoršao u proleće 1940. godine. Posle brzog poraza Poljske još teže je doživljen katastrofalni poraz Francuske. U ratu protiv Nemačke nalazila se samo Velika Britanija, iščekujući invaziju Ostrva. Britanija očigledno nije bila spremna za rat, ali njene vođe nisu ni pomišljale da kapituliraju. Politika Vinstona Cerčila bila je spremna da u toj fazi rata žrtvuje svaku vladu i državu koja bi makar za trenutak uspela da uspori nemačku agresiju. Približavanjem rata Balkanu, britanska politika sve više je usredsređivala pažnju na aktiviranje odbrambenih snaga balkanskih država da bi se uspešnije oduprle Hitlerovoj najezdi. Velika Britanija je u Jugoslaviji preuzimala dotadašnju ulogu Francuske. Sa svojim značajnim geostrateškim položajem u središtu Balkana i na ivicama srednje Evrope, Jugoslavija je trebalo da postane bedem nemačkom prodoru. Obnovljene su ideje o balkanskom savezu Jugoslavije, Grčke, Bugarske i Turske. No, zaokruživanje Jugoslavije nastavilo se ulaskom prvih nemačkih jedinica u Rumuniju, avgusta 1940. godine. Time su pred svršen čin stavljene i Bugarska i Mađarska. Jugoslovenska politika neutralnosti imala je sve manje izgleda. Laviranje Jugoslavije, s ograničenim poljem manevrisanja, sve više se sužavalo, zahvaljujući promeni ratne dinamike, izmenjenom odnosu snaga velikih sila u korist Osovine, pristupanju Rumunije, Mađarske i kasnije Bugarske Trojnom paktu. Napadom Italije na Grčku, oktobra 1940, rat se već preneo na Balkan.

Svi raniji vojno-politički savezi u kojima je učestvovala Kraljevina Jugoslavija raspali su se. Mala antanta je već za vreme vlade Milana Stojadinovića počela da nestaje sa scene. Raspadom i okupacijom

Čehoslovačke, marta 1939, izdvajanjem Slovačke i uspostavljanjem Češko-moravskog protektorata, nestao je jedan od njenih bitnih stubova. Slična sudbina očekivala je i Balkanski savez posle poraza Francuske, iako Engleska nije odustajala da se pomoću njegovih članica suprotstavi nemačkim težnjama prodora na Balkan i izlasku na Sredozemlje, kao žili kucavici britanskih imperijalnih puteva.

Sovjetski Savez suočio se polovinom 1940. sa demonstracijom izvanredne vojne nadmoćnosti Nemačke u ratu sa Francuskom i Velikom Britanijom, ali i sa svojom nepripremljenošću za rat. Politici SSSR-a odgovaralo je što duže odlaganje rata. Staljin je polazio od shvatanja da je rat u toku imperijalistički, da se rat ne tiče SSSR-a i da treba ostati van njega dok se suprotstavljene strane ne istroše ili među sobom ne unište. Pakt zaključen između Joahima fon Ribentropa i Vjačeslava M. Molotova avgusta 1939. konsternirao je u političko-moralnom smislu komuniste širom Evrope i sveta, dotadašnje nosioce politike narodnog fronta, kao i sav demokratski svet, ali je ovaj neočekivani „savez“ između fašizma i „prve zemlje socijalizma“ dao predah Sovjetskom Savezu da pojača napore u vojnoj industriji i osnaži odbrambenu moć. Poljska je po četvrti put u svojoj istoriji podeljena između Nemačke i SSSR-a, dok je tajnim ugovorima s Nemačkom Sovjetski Savez obezbedio „povraćaj“ Besarabije i Severne Bukovine. Završetkom sovjetsko-finskog rata, u zimu 1939-1940, SSSR je dobio deo finske teritorije i ojačao odbranu Lenjingrada. Baltičke zemlje - Litvanija, Letonija i Estonija - praktično su inkorporirane u sastav SSSR-a.

Jugoslavija je bila među poslednjim zemljama Evrope koja je uspostavila diplomatske odnose sa SSSR-om, juna 1940. godine. Kralj Aleksandar i knez namesnik nisu saradivali sa boljševičkim režimom, gledajući u njemu zlikovačku vlast koja se obračunala sa carskim domom, pravoslavljem, imperijom i slovenstvom u ime internacionalizma i svetske revolucije. Režim je od 1921. bacio komuniste u ilegalnost, stavio ih van zakona i surovo progonio kao anacionalnu snagu, kojoj je tuđ pojam otadžbine, vere i porodice i koja radi za strani centar - svetsku komunističku internacionalu, podrivajući vladajući sistem odnosa. U Jugoslaviji, najviše u Beogradu i Srbiji, utočište je našlo oko 60-70.000 emigranata iz Rusije posle završetka građanskog rata i poraza strane intervencije. Karađorđevići i carska kuća Romano vi bili su u rođačkim odnosima. Tradicionalne srpsko-ruske veze (pomoć srpskim manastirima, naseljavanja Srba u južnoj Rusiji, učešće ruske vojske u bojevima na Varvarinu i Malajnici u prvom srpskom ustanku, uloga Rusije u sticanju srpske nezavisnosti, stav Rusije 1914. u vreme bečkog ultimatum, intervencija cara Nikole II za transport iznurene srpske vojske iz albanskih luka 1915-1916) bile su duboko urezane u svest srpskog naroda.

Izlaskom SSSR-a, prvo iz prinudne izolacije u koju je sovjetsku republiku stavio kapitalistički svet, usledila je kasnije samostalna

ideološka izolacija Staljinovim prihvatanjem teze Buharina o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, koja je napuštena posle pobeđe nacionalsocijalizma u Nemačkoj januara 1933. i dolaska Hitlera na vlast. Sovjetski Savez je postao inspirator nove politike. Došlo je do međunarodnog pregrupisanja u svetskim razmerama i ugovornih odnosa između SSSR-a i Francuske, SSSR-a i Čehoslovačke, ulaska SSSR-a u Društvo (Ligu) naroda, izjašnjavanja za sistem kolektivne bezbednosti. Ova preorijentacija SSSR-a u međunarodnim odnosima nije mogla da se ne odrazi i na novu politiku Kominterne, proglašenu na Sedmom i poslednjem kongresu svetske komunističke internacionale 1935. godine, koja je našla svoj izraz u politici narodnog fronta kao univerzalne pojave i jednog vida grupisanja svih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma kao glavnog neprijatelja slobode i kulture. Politika narodnog fronta omogućavala je i podržavala saveze komunista sa građanskim i socijalističkim partijama, što je u nekim zemljama dovelo i do obrazovanja vlada Narodnog fronta (Francuska, Španija, Čile).

Promenu jugoslovenske politike prema SSSR-u posle 1939. prvenstveno su uslovljavali ustupci i povlačenje zapadnih sila, Engleske i Francuske, pred Nemačkom i Italijom, utičući na vladajući režim u Jugoslaviji da u interesu poboljšanja međunarodne pozicije male, neutralne zemlje, lišene ekonomske i vojne moći, počne tražiti oslonac na neočekivanoj strani, prevazilaženjem ideoloških predubeđenja. Tim pre, što je SSSR od juna 1940. postao i balkanska sila, „povraćajem“ Besarabije i severne Bukovine. Postojala su gledišta da je time bio zatvoren dalji prodor SSSR-a na Balkan, zapravo da je tim ustupkom ova sila odstranjena iz prostora koji isključivo pripada nemačko-italijanskoj sferi. Za naše poimanje događaja ovo shvatanje je teško održivo, imaju li se u vidu istorijske tradicije i značaj SSSR-a (poistovećivanog sa Rusijom) u svesti velikog dela balkanskih Slovena, pre svega Srba - Crnogoraca i Bugara, a na drugoj strani priroda velike sile koja je trajno težila izlasku na tzv. topla mora. Ako se SSSR u toj fazi bez većih reakcija nezadovoljstva mirio sa nemačkom balkanskom politikom, onda je to bilo samo iz uvažavanja nemačke vojne snage i sovjetskog nastojanja za odlaganjem neminovnog sukoba. Nemačko-italijanske garantije Rumuniji značile su utvrđivanje uticaja Nemačke i Italije na Balkanu, isključenjem uticaja „Rusije“ i Velike Britanije, pre svega sa severnog i centralnog dela poluostrva. Za Britaniju je sada postojao samo južni deo Balkana, na kome su bili angažovani njeni krupni interesi, iako se ona, kao velika sila, nije pomirila sa namenjenim ograničenjem suparnika. Velika Britanija se vraća u prostor u kome je do juče glavnu ulogu imala Francuska, težeći da organizuje odbranu protiv nemačkog prodiranja i potencijalne agresije. Samo prividno je moglo izgledati da će Balkan biti prepušten miru posle rešenja rumunsko-bugarskog i mađarsko-rumunskog spora (Južna Dobrudža i arbi-traža oko Transilvanije - Erdelja).

Od SSSR-a se, po nekim nemačkim shvatanjima, nije mogla očekivati agresivnija politika prema jugu Evrope, jer on u ofanzivnom smislu nije značio mnogo, za razliku od defanzivne snage ove zemlje uslovljene beskrajnim prostorom. No u tom času, 1940, ni Nemačka nije imala interesa za agresivnu politiku na Balkanu, jer se držala osnovnog principa ratovanja - da ne formira više od jednog fronta, što je bio i glavni razlog nemačko-sovjetskog sporazuma; rat u Podunavlju i na Balkanu upropastio bi privredu i ugrozio saobraćajne veze Nemačke sa SSSR-om; svaka velika sila imala je druge interese i druge namere u Podunavlju i na Balkanu, a u slučaju sukoba u tom prostoru, sa kojim je Nemačka imala trgovačke veze, rat bi uzeo takve razmere i interesi velikih sila bi se toliko zapleli da niko ne bi mogao predvideti dalji razvoj događaja. Proizašlo je da interese za jug, bar po nemačkim shvatanjima, imaju samo zapadne demokratije koje bi se mogle poslužiti „intrigama“ u ime postizanja svojih strateških ciljeva.

Kraljevina Jugoslavija je bila prinuđena da okrene novi list prema SSSR-u, posle 22 godine upornog ignorisanja SSSR-a zbog revolucijom promenjenog unutrašnjeg nosioca vlasti. Pod uticajem snažnih slovenskih, proruskih osećanja u srpskom narodu, a i aktivnosti komunista koji su zahtevali oslonac na SSSR, no pre svega iz državnih razloga, knez Pavle je početkom 1940. počeo da menja raniji odnos prema SSSR-u, koji već tada postaje uticajan faktor i na jugoistoku Evrope. Kao realan političar, knez nije previđao da je ekspanzija komunizma pod vidom panslovenstva samo „krinka“ sovjetske politike.

Prvi glasovi o mogućnosti prevazilaženja ovog anahronizma i uspostavljanja diplomatskih odnosa između dve zemlje čuli su se početkom januara 1940. godine u izveštaju Ilije Šumenkovića, poslanika Kraljevine Jugoslavije u Ankari, koji je svom ministru Aleksandru Cincar Markoviću preneo uverenje sovjetskog ambasadora u Turskoj, Alekseja Terentijeva, da je vreme obnove odnosa („vaspostavljanje“) između Jugoslavije i „Rusije“ relativno blisko, što je nesumnjivo ocenjeno kao stav Kremlja, s obzirom na visoki stepen zavisnosti sovjetske diplomatije od svog centra.¹³⁾ Ankarski mig, koji je nagoveštavao uspostavljanje odnosa između dve zemlje, dat je u situaciji koja je

¹³⁾ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu - AJ), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Ankari, F-34, Poslanik Ilija Šumenković ministru inostranih poslova Aleksandru Cincar Markoviću, 8. januara 1940 - Još preciznije, kaže se: „U dosadašnjim kontaktima sa ovdašnjim ruskim ambasadorom stekao sam dosta jasnu impresiju, da on veruje u relativno blisku obnovu odnosa između Jugoslavije i Rusije. Tu impresiju stekao sam ne samo direktno iz razgovora sa g. Terentijevom, nego i indirektno preko ovdašnjega kineskog otpravnika poslova, koji je lični prijatelj, a možda i poverljiva ličnost, ruskog ambasadora. Kineski otpravnik poslova je direktno postavio pitanje Terentijevu o obnovi odnosa između Jugoslavije i Rusije i na to dobio odgovor, da Rusija gleda na to dobrim okom, ali da ona kao velika sila ne može prva učiniti korak u tom smislu“. „...Kad se zna u kakvom su odnosu zavisnosti ruski ambasadori prema Kremlju, ima se razloga izvesti zaključak da g. Terentijev ovako ne misli i ne govori samo u svoje ime ili po svojoj ličnoj inicijativi, već da je njegov shvatanje u isto vreme i shvatanje Moskve“. „... Osetljivost naših balkanskih saveznika zbog svakog našeg dodira sa Rusijom raste u pravoj proporciji sa povećanjem njihovog nepoverenja prema Rusiji“.

odgovarala dvema zemljama, s obzirom na opštu situaciju, svet u ratu, koristi ekonomskih veza i međunarodne komunikacije izlaženjem iz dugog izolacionizma obe zemlje u međusobnim odnosima, ali je „hvatanje“ kontakta diplomata dve zemlje usledilo i posle napada SSSR-a na Finsku i reakcije Društva naroda, dakle u izrazitoj „antiruskoj atmosferi“.¹⁴⁾ Osetljivost balkanskih saveznika Kraljevine Jugoslavije na svaki dodir Jugoslavije sa SSSR-om rastao je srazmerno povećanju njihovog nepoverenja prema „Rusiji“. Za razliku od Jugoslavije, Bugarska je već nekoliko godina imala odnose sa SSSR-om. Sovjetska ambasada u Sofiji imala je zadatak da se obaveštava o prilikama u Jugoslaviji, a na drugoj strani da preko komunističkih organizacija ubacuje propagandni materijal u Jugoslaviju.¹⁵⁾ Sovjetski poslanik Aleksej Terentijev marta 1940. stavio je do znanja Šumenkoviću da i sovjetska vlada smatra povoljnim sve ono što ide u prilog približavanju SSSR-a i Jugoslavije.¹⁶⁾ Bila je to reakcija sovjetskog diplomate na ponudu kraljevske vlade da pošalje u SSSR zvaničnu trgovinsku delegaciju, sastavljenu od viših državnih činovnika, radi pregovora sa sovjetskom vladom o uspostavljanju privrednih veza između Jugoslavije i Sovjetske Rusije.¹⁷⁾ Sovjetska vlada pozitivno je reagovala na predlog o uspostavljanju privrednih veza između dve zemlje.¹⁸⁾ Sovjetski ambasador je u razgovoru sa Šumenkovićem aludirao i na druge veze sem ekonomskih.¹⁹⁾

Na okretanje prema SSSR-u namesnički režim je bio prinuđen razvojem događaja. Sve dok je Francuska štitila sistem ugovora posle prvog svetskog rata i stajala u frontu protiv Nemačke 1939, oslonac na SSSR nije dolazio u obzir. Francuski poraz maja - juna 1940, potpuno je izmenio situaciju. Jugoslavija je, kao neutralna zemlja, morala obezbediti ravnotežu pred sve većim nemačkim i italijanskim pritiskom na Balkan. Na drugoj strani, sovjetsko-nemački pakt iz avgusta 1939. nije mogao ukloniti sovjetsko-nemačke protivurečnosti i na Balkanu. Trenje sovjetsko-nemačkih interesa započelo je već sovjetskim primora-

¹⁴⁾ Pomoćnik ministra Milan Smiljanić javlja 16. januara 1942. Kraljevskoj ambasadi u Ankari: „Međutim, pojava Sovjetske Rusije na evropsku scenu, koja je u prvo vreme izazvala u Bugarskoj veliko oduševljenje iz razloga što se verovalo da Sovjeti nastupaju kao zaštitnici malih naroda i da će ispraviti mirovne ugovore u čijem zaključenju nisu učestvovali - prema izveštajima koje ima Ministarstvo sa više strana, sve više i više gubi onaj značaj koji su joj pridavale široke narodne mase u Bugarskoj. Naročito posle napada na Finsku na Sovjete se prestalo gledati kao na zaštitnike malih naroda, i njihova snaga nije više onako visoko cenjena kako je sovjetska propaganda to širila po Bugarskoj. U redovima bugarskih masa počinje prevladavati uverenje da će zapadne demokratije odneti konačnu pobedu i da će u vezi s tim biti dovedeno u pitanje i samo današnje uređenje Rusije“. - AJ, F-35.

Tako je brošura na srpsko-hrvatskom, štampana u Moskvi, sa referatom Staljina na 18. kongresu SKP(b), preko Poslanstva SSSR-a u Sofiji prebacivana tajnim putem u Jugoslaviju - Isto, Ministarstvo inostranih poslova - Poslanstvu u Ankari, 6. februara 1940.

¹⁶⁾ Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, 23. mart 1940.

¹⁷⁾ Isto, Aleksandar Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 22. mart 1940.

¹⁸⁾ Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, 26. mart 1940.

¹⁹⁾ Isto, 27. mart 1940.

vanjem Rumunije da ustupi SSSR-u Besarabiju i severnu Bukovinu. Nemačka je, podržavanjem Bugarske da uzme južnu Dobrudžu od Rumunije, stavljala do znanja da je Balkan njena interesna sfera koju ona samo internim sporazumevanjem može deliti sa Italijom, uključujući i Sredozemlje. Hitler je novembra 1940. odlučno istupio protiv eventualnih sovjetskih garantija Bugarskoj. Velikoj Britaniji je u tom času odgovaralo da se Sovjetska Rusija uplete u igru velikih sila oko Balkana, ali bez narušavanja status quo-a, već samo kao protivteža Nemačkoj, iako SSSR u suštini odavno nije uvažavao staru ravnotežu snaga na Poluostrvu. Sovjetska vlada negativno je reagovala i na ugovor između Jugoslavije i Mađarske, zaključen 11. decembra 1940. godine, za koji je Jugoslavija verovala da ojačava njene pozicije prema Nemačkoj - odbijajući da Jugoslaviji isporuči oružje obećano mesec dana ranije. Sovjetska vlada je u ovom paktu videla nemačke interese, dalje prodiranje Trećeg rajha u Mađarsku i preko nje uspostavljanje sve jače kontrole nad Rumunijom, posebno nemačko izbijanje na sovjetsku granicu.

U očima italijanskog poslanika u Beogradu, pregovori koji su predstojali između Jugoslavije i SSSR-a rušili su jedan tradicionalni i do tada ljubomorno čuvani bedem prema Istoku. Italijanski diplomata poistovećivao je Srbiju sa Jugoslavijom. Predstojalo je i otklanjanje anahronizma da u diplomatskom koru jugoslovenske prestonice učestvuje i predstavnik carske Rusije. Velika strepnja obuzela je rusku emigraciju, a uznemirenost nije mimoišla ni dvorske krugove. Ironija je istorije da je knez Pavle, kao inspirator ove nove orijentacije, prema testamentu kralja Aleksandra bio obavezan da čuva antisovjetsku tradiciju. Obrazovan na Ostrvu i pod uticajem Britanaca, knez je morao da savlađuje averziju prema boljševizmu. Francusko-engleska propaganda stvarala je ubeđenje da je u pitanju protivitalijanski i protivnemački gest, što se ne može isključivati s obzirom na usamljenost Engleske i njenu zainteresovanost za sukob sovjetsko-nemačkih interesa uopšte i posebno na Balkanu. Italijanska diplomatija nije, međutim, dramatisovala približavanje Sovjeta i Jugoslovena, jer su i Italijani trgovali sa SSSR-om, imali s njim diplomatske odnose, bili svesni ekonomskih potreba Jugoslavije i prilika u Balkanskom paktu. U široj verziji ovih dodira Italijani su videli težnju Jugoslavije da održi političku liniju saradnje sa balkansko-podunavskim zemljama i da ostane van sukoba u toku, što je bilo sasvim suprotno od onog što su želeli Francuzi i Englezi.²⁰⁾ Zanimljivo je da je analiza italijanskog poslanika u Sofiji sasvim odudarala od one njegovog beogradskog kolege, nalazeći u „hodočašću” Jugoslovena u SSSR-u interes Pariza i Londona koji su u tome mogli videti početak razmimoilaženja između Berlina, Rima i Moskve. Bugarski političari uočavali su u jugoslovensko-sovjetskom

²⁰⁾ Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, redaktor Dušan Gvozdenović, Beograd, 1969, 602-604.

približavanju jugoslovensko traženje zaštite od nemačkih i italijanskih akcija protiv Jugoslavije. Mada se Moskva formalno ironično odnosila prema panslavizmu, kao prevaziđenoj formuli, u svojim aktivnostima nije prestajala da podilazi slovenskim narodima koji sa svoje strane nisu mogli da ne vode računa o stavu SSSR-a. Koreni tradicija bili su očigledno duboki i ideološka suština SSSR-a nije mogla da razuveri Srbe i Bugare da je reč o drugoj vrsti režima kojemu je slovenstvo samo jedno od instrumentalnih sredstava u svetskoj politici. Budući da je Sofija prva uspostavila odnose sa Moskvom, bojažljivo je počela gledati da joj Jugoslavija kao ključna balkanska zemlja po položaju, broju stanovništva i površini ne oduzme stečeno prvenstvo.

Uspostavljanjem veza sa SSSR-om Jugoslavija je tražila novu tačku oslonca, nezavisno od antikomunističke suštine vladajućeg režima, gledajući u SSSR-u veliku silu koja se nalazila van sukoba u toku. Isticanje sovjetske diplomatije da SSSR nije vezan za Nemačku i da vodi isključivo svoju politiku podsticalo je jugoslovenske političke krugove da nastave sa podržavanjem približavanja. Ministar spoljnih poslova Kraljevine Aleksandar Cincar Marković stavljao je do znanja Iliji Šumenkoviću, kraljevskom poslaniku u Ankari, da je Jugoslavija, prinuđena ratnim okolnostima, morala da traži sirovine na svim stranama, pre svega u SAD i SSSR-u, na koje se gledalo kao na moguće liferante nafte i pamuka. Jugoslavija je obavestila SSSR o predlogu za zaključenje trgovinskog sporazuma ^ i sastavu delegacije.²³⁾ Uglavljivanje ekonomskih veza označavalo je početak sređivanja jugoslovenskih odnosa sa Sovjetima, ali ne i obnovu redovnih diplomatskih odnosa.^{24^}

Zaključenje ekonomskih veza tumačeno je u delu krugova u zemlji i među političarima balkanskih država kao prekid dotadašnjeg „otuđivanja" između Moskve i Beograda, kao napuštanje dotadašnjih shvatanja i predubedeđenja i razumevanje jugoslovenskih državnika da im državni interesi nalažu normalne i prijateljske odnose sa SSSR-om. Pri tom se prvenstveno mislilo na geografski položaj i vekovnu saradnju u istoriji, ali i na činjenicu da je SSSR postao faktor od izuzetnog značaja u razvoju događaja u Srednjoj Evropi i na Jugoistoku. U delu bugarske štampe tim povodom se podvlačilo da je nestao onaj nekadašnji „zlokobni antagonizam između Beča i Petrograda, koji je nekada trovao

²¹⁾ Isto, str. 648.

²²⁾ „Predlažemo zaključenje: I) trgovinskog sporazuma u koji bi ušle najpotrebnije odredbe o najvećem povlašćenju, o postupanju sa obostranim poslovnim svetom, o plovidbi, tranzitu i tome slično; II) 'sporazuma o plaćanju' na bazi kliringa, kome bi bili pridodati kontigenti obostrano izvezenih proizvoda, eventualno njihova ukupna vrednost i tome slično; III) 'sporazuma o trgovinskim agencijama' u prestonici obe zemlje, čiji bi zadatak bio kontrola sprovođenja robnog i platnog prometa, a čiji bi se položaj utvrdio u toku pregovora" - Isto, A. Cincar Marković - I. Šumenković, 6. april 1940.

Dr Milorad Đorđević, bivši ministar finansija i dr Sava Obradović, pomoćnik ministra trgovine i industrije; kao članovi delegacije: dr Ljubiša Mikić, viceguverner Narodne banke, dr Rudolf Bićanić, direktor Direkcije za spoljnu trgovinu, Ivan Avsenek, industrijalac, Vladislav Marković, savetnik Ministarstva inostranih poslova, sekretar delegacije Drago Zalar - Isto, 19. april 1940.

²⁴⁾ AJ, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 16. april 1940.

atmosferu u Beogradu". Uviđalo se da jugoslovensko-sovjetski privredni sporazum otklanja ranija politička nerazumevanja između dve zemlje. Odbacivala su se kao tendenciozna i shvatanja da je uspostavljenim vezama nastajala opasnost za Jugoslaviju i „za srpstvo s one strane naše granice" (bugarske granice - B.P.).²⁵⁾

Aleksandar Cincar Marković je 17. aprila 1940. obavestio italijanskog poslanika o trgovinskim pregovorima Kraljevine Jugoslavije i SSSR-a. Jugoslovenski ministar spoljnih poslova isticao je ekonomsku stranu saradnje. Jugoslavija je bila ugrožena nedostatkom nekih bitnih sirovina: gvožđa, petroleja i pamuka, koje je mogla nabaviti samo iz SAD i SSSR-a, s tim što SAD nisu dolazile u obzir zbog udaljenosti i blokade morskih puteva. U predstojećim pregovorima Jugoslavija je očekivala da od SSSR-a dobije status najpovlašćenije nacije. Posle zaključivanja trgovinskog ugovora moglo se očekivati i priznavanje sovjetske vlade i „de iure".

Italijanski poslanik u Beogradu je u trgovinskoj misiji Jugoslavije odmah naslutio „plašt" kojim se prikriva uspostavljanje normalnih odnosa sa sovjetskom vladom. Sovjeti su očekivali ovaj korak sa zadovoljstvom, jer je njime demonstriran rastući značaj SSSR-a u međunarodnoj politici, naročito na Balkanu. Sovjeti su ponovo osvajali ranije izgubljene pozicije carske Rusije, svesni daljih mogućnosti ekonomskog, političkog i ideološkog prodora. Iako je odbacivao „ideju panslavizma", SSSR se nije mogao odreći politike velike sile u Evropi i na Balkanu. Karakteristično je da je italijanski diplomata u Beogradu smatrao da „imperijalna panslavistička politika na Balkanu, sa Carigradom kao krajnjim ciljem, ne ide sad u prilog Kremlju ni sa gledišta sigurnosti ni sa gledišta politike i socijalne propagande".²⁷⁾

Bugarski komunisti su, pak, krajnji cilj SSSR-a videli u stvaranju balkanske federacije. Sovjetsku politiku tretirali su kao „realističku". Komunisti su bili uvereni u pobjedu Engleske, ali su računali da će ona biti do tog stepena iscrpljena da se neće moći suprotstaviti industrijskom poletu „Rusije", buduće „evropske Amerike".²⁸⁾

Trgovinski sporazum potpisan je u Moskvi 11. maja 1940, između komesara spoljne trgovine Anastasa Mikojana i bivšeg ministra finansija dr Milorada Đorđevića, predviđajući opštu razmenu i način plaćanja u visini od 176 miliona dinara 1940-1941. godine,²⁹⁾ što je bio samo nagoveštaj trgovinskih mogućnosti između dva partnera. Bitnija je izgleda politička strana ovog sporazuma, što se vidi i iz insistiranja Vjačeslava M. Molotova da se poboljšaju odnosi između Bugarske i Jugoslavije.³⁰⁾ Prilikom razmene ratifikacionih dokumenata u Beogradu,

²⁵⁾ Isto, Izveštaj V. Milanovića iz Sofije - Ministarstvu inostranih poslova, 22. april 1940.

²⁶⁾ Izveštaj italijanskog otpravnika poslova u Moskvi od 13. maja 1940. grofu Galeacu Čanu, Moskva 13. maj 1940 - VII, Aprilski rat 1941, 634-635.

²⁷⁾ Isto, 599-600.

²⁸⁾ AJ, F-34, Ministarstvo inostranih poslova - Poslanstvu u Ankari, 8. oktobar 1940.

²⁹⁾ Isto, Saopštenje TASS-a.

³⁰⁾ Isto, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 18. maj 1940.

sovjetski ambasador u Bugarskoj Anatolij Lavrentijev isticao je miroljubivost sovjetske politike, želju da se na Balkanu održi mir i ravnoteža, isticanjem da će u slučaju zapleta Sovjeti voditi realnu politiku, opredeljujući se prema okolnostima.³¹⁾

Italijanski otpravnik poslova u Moskvi maja 1940. realno je sagledavao značaj trgovinskog ugovora između Jugoslavije i SSSR-a, imajući u vidu njegov mali obim (oko 176 miliona dinara ili 78 miliona lira, od čega je 39 miliona otpadalo na izvoz a ostalo na uvoz). Pri tom jugoslovenska delegacija nije bila ni uverena da će SSSR biti u stanju da isporuči obećane količine pamuka. Razlika u klirinškom sporazumu u slučaju da Jugoslavija ne pokrije sovjetski izvoz imala je da se izmiri u dolarima SAD, ali je Anastas Mikojan, kako se kaže, razumevajući ekonomski položaj Jugoslavije, prihvatio plaćanje u dinarima. Italijan je, međutim, preko svog obaveštajca saznao da je pristanak za plaćanje u dinarima dat radi pokrivanja rashoda predstavništva SSSR-a u Beogradu, a naročito zbog troškova komunističke propagande u Jugoslaviji.³²⁾

U diplomatskim krugovima se pretpostavljalo da će od sovjetskog držanja zavisiti i ponašanje Mađarske i Rumunije prema Jugoslaviji. Prema izveštaju bugarskog poslanika u Moskvi, Molotov je isticao da SSSR ne može dozvoliti da „nestanu dve poslednje slovenske države koje još postoje“. Za italijanske diplomate ovaj sporazum je značio početak sovjetskog političkog prodora na Balkan. U Parizu, međutim, nije nestalo podozrenje prema jugoslovensko-sovjetskom približavanju, kao politici ostvarivanja u saglasnosti i u okviru odnosa između Berlina, Moskve i Rima.³³⁾

Inicijativu za što brže vaspostavljanje redovnih diplomatskih odnosa pokrenula je Jugoslavija 9. juna 1940. godine, stavljajući do znanja da bi u SSSR, u svojstvu opunomoćenog ministra, bio upućen dr Milan Gavrilović, senator.³⁴⁾ U okviru započetog procesa normalizacije, Agencija TASS obavestila je agenciju „Avala“ o postavljanju dva dopisnika u Beogradu, ali je njihov dolazak odložen do donošenja odluke o obnavljanju redovnih diplomatskih odnosa.³⁵⁾ Sovjetska vlada je 20. juna prihvatila predlog jugoslovenske vlade za uspostavljanje diplomatskih odnosa dve zemlje. - Sovjetski ambasador je želeo da sadržina nota o „ustanovljenju“ odnosa (ne „obnove“, kako je stajalo u jugoslovenskoj diplomatskoj komunikaciji) bude toplija od sadržine nota namenjenih prilikom ustanovljivanja diplomatskih odnosa sa drugim državama, kao što je, na primer, bila Mađarska.³⁷⁾ Kraljevska vlada je dala agreman za Viktora Plotnjikova, kao poslanika SSSR-a u Kraljevini

³¹⁾ Isto, 3. jun 1940.

³²⁾ VII, Aprilski rat 1941, 633-634.

³³⁾ AJ, 13. maj 1940.

³⁴⁾ Isto, 9. jun 1940.

³⁵⁾ Isto, 12. jun 1940.

³⁶⁾ Isto, Ilija Šumenković - Ministarstvu inostranih poslova, Ankara, 20. iun 1940.

³⁷⁾ Isto, 22. jun 1940.

Jugoslaviji. Komunikacije o obnavljanju odnosa izdat je 24. juna 1940. godine.³⁸⁾

Jugoslovenski poslanik u Moskvi, Milan Gavrilović, 18. jula 1940. vodio je razgovor sa Vjačeslavom M. Molotovim, koji je smatrao da je položaj Jugoslavije „složen“, da odnosi SSSR-a sa Bugarskom nisu rđavi i tom prilikom dodirnuo pitanje bugarskih revandikacija, pitajući se zašto nije moguće doći do sporazuma sa Bugarima.³⁹⁾

Sovjetski Savez pojačavao je interes za Balkan, računajući pre svega na Bugarsku, gde su u narodu bila jaka slovenska osećanja i budila sećanja na ulogu Rusije u sticanju bugarske nezavisnosti, ali i na Jugoslaviju. I u jednom i u drugom slučaju sovjetska politika je koristila dva koloseka opštenja: preko svojih zvaničnih organa i preko Kominterne, koja je držala pod svojom kontrolom sekcije i u ovim i drugim zemljama. Komunističke partije su u svojoj aktivnosti i osvajanju prostora više nego koristile ovu slovensku komponentu, iako oficijelna „Rusija“ nije bila pristalica panslovenstva, gledajući u njemu samo pragmatističko sredstvo svoje državne politike. Sovjetski uticaj u Bugarskoj mogao je da postane protivteža vladinim krugovima germanofilski raspoloženim, koji su sa ostalim političkim snagama srodne orijentacije polagali svu nadu u Nemačku i njoj se „slepo pokoravali“, po mišljenju grčkog ministra inostranih poslova. Grčka vlada je, prema analizi svog prvog diplomate, videla u sovjetskom prisustvu mogućnost jačeg manifesto Vanja antagonizma u budućnosti između Nemačke, Italije i SSSR-a na celom Balkanu, u čijem su sukobu male balkanske zemlje mogle da nađu garantiju za održanje postojećeg stanja na Poluostrvu. Nije se, međutim, uočavalo daje Nemačka već uspeła da ostvari svoju „hegemoniju“, što joj je omogućavalo da „nametne svoju volju i obezbedi poštovanje svojih interesa na Balkanu, koji su u poređenju sa sovjetskim i italijanskim interesima u ekonomskom pogledu nesrazmerno krupni-

³⁸⁾ „Posle povoljno završenih privrednih pregovora između Sovjetske Rusije i Kraljevine Jugoslavije, kao i posle izvršene izmene ratifikacionih instrumenata zaključenog sporazuma, Sovjetska i Jugoslovenska vlada saglasile su se da se normalizuju odnosi između dve zemlje vaspostavljanjem redovnih diplomatskih odnosa i određivanjem zvaničnih diplomatskih pretstavnika u Moskvi i u Beogradu. Sovjetska vlada dala je agremen za naimenovanje doktora Milana Gavrilovića, senatora, za jugoslovenskog poslanika u Moskvi, a jugoslovenska dala je agremen za naimenovanje gospodina Viktora Andrejevića Plotnikova, dosadašnjeg poslanika u Norveškoj, za sovjetskog poslanika u Beogradu. Učinili bi se da se sovjetskom poslanstvu stavi na raspoloženje potrebna zgrada do podizanja nove zgrade.“ - Isto, A. Cincar Marković - Iliji Šumenkoviću, 21. jun 1940.

³⁹⁾ „Govoreći o Bugarskoj, kaže, da njihovi odnosi sa Bugarima nisu rđavi. Dodirnuo je pitanje bugarskih revandikacija. Veli, Bugarska se poslednjeg rata osećala uvredena i prirodno je da želi da se celokupno njeno stanje u izvesnoj meri ponovo rasmotri i revidira. Pita, zar se ne može doći do sporazuma sa njima. Impresija našeg Poslanika je da će Sovjeti pomoći možda izvesne bugarske revandikacije, ma da su potpuno svesni držanja zvanične Bugarske. Izgleda da veruju da će tom pomoći pridobiti još više bugarski narod, a protiv zvanične Bugarske. U tom će se, primećuje g. Gavrilović, prevariti, zato što će bugarska vlada to pretstaviti kao svoj uspeh i tako će učvrstiti režim koji oni ne žele. Odnosno Nemačke, Molotov kaže da neće sve izaći na ono što je napisanomu „Majn Kampfu“ - Isto, Ministarstvo inostranih poslova, Milan Smiljanić - Iliji Šumenkoviću, Beograd, 20. jul 1940.

^ Isto, bez datuma.

Posle sloma Francuske posledice nisu mogle da se ne osete i u komunističkim partijama Evrope i sveta, pa tako i u KPJ. Tim pre, što je SSSR preko Kominterne namenio KPJ aktivniju antifašističku poziciju na Balkanu, za razliku od drugih partija, pre svega Bugarske, nastojeći da preko nje stavi do znanja Nemačkoj svoje interese na Balkanu. Stoga u razvitku KPJ i njenom ponašanju prema savezu SSSR-a i Nemačke iz avgusta 1939. godine, pa do napada na SSSR 22. juna 1941. i stvaranja faktičke ratne koalicije SSSR-a i Velike Britanije u suštini razlikujemo tri faze. Neočekivani „brak“ između fašizma i Staljinovog socijalizma nije prošao bez iznenađenja i u KPJ, iako su se mogli čuti glasovi da je u pitanju taktika, privremeno rešenje, izraz staljinskog genija u spoljnoj politici da se neutrališu zapadne sile i njihova dvolična politika prema SSSR-u. Od tada pa do kapitulacije Francuske KPJ je „bacila“ parole i iznosila ocene uglavnom karakteristične i za druge komunističke partije; napuštala se politika Narodnog fronta, osuđivala oba ratujuća bloka kao imperijalistička, napadalo na socijaldemokratiju kao slugu nacionalsocijalizma i fašizma; pojedine regionalne organizacije (Crne Gore) pozivale su na demobilizaciju u izrazitom defetističkom duhu, što je Politbiro CK KPJ naknadno kritikovao; podržavani su štrajkovi u vojnoj industriji, naročito tromešni štrajk radnika aeronautičke industrije u Beogradu.

U proglasu CK KPJ od maja 1940. „Svim ratnim hušakačima i klevetnicima naše Partije“, povodom proširenja rata na Belgiju i Holandiju, traženo je da se Jugoslavija ne uvlači u rat, koji je imperijalistički. „Mi smo raskrinkali engleske i francuske imperijaliste kao ratne hušakače koji žele i druge narode uvući u rat da za njih vade kestenje iz vatre, raskrinkavali smo njihove laži da se oni tobože bore za nezavisnost malih naroda, za slobodu i demokratiju, jer činjenice jasno govore sasvim obrnuto, tj. da se oni ničim ne razlikuju od svojih protivnika i po pitanju progona radničke klase i nacionalnog ugnjetavanja“. ⁴¹⁾ Proglas je preslikavao Staljinovu procenu međunarodne situacije. Rat je označen kao imperijalistički rat za novu podelu sveta. Traženo je uspostavljanje diplomatskih odnosa i zaključenje pakta o uzajamnoj pomoći sa SSSR, s „neutralnom i najjačom silom sveta“, koja je kadra da brani i štiti svoje saveznike. Odbacuju se napadi da komunisti slabe otpornu snagu zemlje, čak izražavanjem spremnosti da brane zemlju pod uslovom da se preduzmu određene mere - oslonac na SSSR i hitno uspostavljanje demokratskih sloboda i prava čitavog radnog naroda. ⁴²⁾

Reč je o protivrečnoj liniji 1939-1940, kada je i KPJ plaćala cenu Kominterni i neočekivanom Staljinovom zaokretu. U pismu CK KPJ, KP Francuske od jula 1940. stoji, između ostalog: „Danas, kada je

⁴¹⁾ Ministar unutrašnjih poslova S. Mihaldić je naređivao da se u vezi sa proslavom 1. maja 1940. preduzmu preventivne mere i onemogućuje „destruktivni elementi“ da organizuju proslave radničkog praznika - Aprilski rat 1941, 607.

⁴²⁾ Isto, 683.

francuski narod bačen u bezdan neopisivih patnji, Vi opet stojite na čelu francuskog radnog naroda, Vi jedini branite njegove istinske interese. Ne samo francuske, nego i radne mase čitavog svijeta danas znaju da ste vi bili u pravu kada ste za sve vrijeme imperijalističkog rata, koji su vodili francuski imperijalisti sa garniturom Daladje - Blum - Reno, govorili francuskim i svim radnim ljudima da je to rat francuskih imperijalista. One znaju da ste vi bili u pravu kada ste govorili da će francuski narod biti bačen u najbarbarskije ropstvo njemačkih imperijalista, ako francuski narod izgubi saveznika SSSR-a". KPJ je izražavala veru u KPF da će srušiti „tiraniju prokockanih francuskih imperijalista i tuđih imperijalističkih okupatora". „Utoliko je više svjestan međunarodni proletarijat da je u tim teškim danima po francuski narod potrebno razviti najzamašniji pokret revolucionarne solidarnosti sa francuskim proletarijatom i čitavim francuskim narodom, razviti najzamašniju borbu protiv novog Versaja koji bi porobio francuski narod, protiv Kompjenja, za mir bez aneksija, za mir sa punim pravom nacija na samoopredeljenje".⁴³⁾

Dolazak sovjetskog poslanika Viktora Plotnjikova u Beograd, 6. jula 1940, iskorišćen je za manifestacije u prilog SSSR-a. Klasni sindikalni pokret Beograda početkom jula 1940. uputio je poziv građanima na doček Pljotnikova, u kome stoji: „Dolazak pretstavnika prve i jedine u svetu radničko-seljačke države, jedine zemlje mira, slobode i napretka, pretstavlja za nas jedan od najvećih praznika. Ceo naš narod duguje neizmernu zahvalnost velikom sovjetskom narodu što je svojom politikom mira spasio Balkan - i našu zemlju - od požara imperijalističkog rata". Policija je uhapsila 500 građana i blokirala ulice, ali se prilikom dočeka u pobočnim ulicama ipak našlo oko 5.000 građana. Iste večeri priređene su manifestacije na Terazijama i na Karaburmi.⁴⁴⁾

Sovjetski Savez je uticao na događaje u Jugoslaviji preko svog poslanstva u Beogradu (koliko god se pazilo da Poslanstvo ne postane meta oficijelne kritike i nemačkih intervencija u Moskvi), obaveštajne vojne službe pukovnika Mustafe Golubića i KPJ. Podsticana su „romantična panslavistička osećanja", živa u Srbiji, Crnoj Gori, među Srbima uopšte. Posebna aktivnost ostvarivana je preko Komunističke partije Jugoslavije, povezane sa Kominternom i pod uticajem njenih direktiva. Aktivnije sovjetsko mešanje u jugoslovensku spoljnu politiku bilo je od polovine 1940. vezano za tri gotovo sinhronizovane činjenice: uspostavljanje jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa; povraćaj Besarabije i severne Bukovine čime je SSSR faktički postao balkanska zemlja⁴⁵⁾ i sve intenzivnije nemačko-britanske borbe u jugoslovenskom

⁴³⁾ Isto, 758-9.

Vid. B. Petranović, N. Žutić, Beogradski univerzitet i 27. mart, Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1989, 107.

⁴⁵⁾ SSSR je po nemačkim izvorima postavio pitanje „povraćaja" Besarabije prilikom zaključenja sovjetsko-nemačkog ugovora u avgustu 1939. godine. Nemačke diplomate nisu prihvatale mišljenje koje se čulo da je Nemačka insistirala na tome da „Rusija" ostvari svoju nameru u pogledu Besarabije tek po svršetku rata, iako je zahtevala da

prostoru usmerene na stavljanje Jugoslavije u odnos zavisnosti jedne ili druge suparničke sile.

Ilija Šumenković je na osnovu svog iskustva, dodira sa drugim diplomatskim predstavnicima u turskoj prestonici, a posebno razgovora sa turskim ministrom inostranih poslova Sarađogluom, dolazio do zaključka da je SSSR želeo da se drži po strani od sukoba koliko je god to moguće, iskorišćavajući za sebe svaku povoljnu situaciju koja se u toku tekućeg sukoba mogla stvoriti. Između Nemačke i SSSR-a, po Šumenkoviću, nije postojala potpuno „harmonična kolaboracija niti jedan široki, precizan i iscrpan sporazum o međusobnim interesima". Samo se tako moglo razumeti neprestano pokretanje pitanja sovjetsko-rumunskih graničnih incidenata od strane Moskve, koji nisu bili ništa drugo do reakcija Sovjetske Rusije protiv odluke sila Osovine da joj odrede granice njene balkanske politike. Šumenković je sovjetsku politiku, na osnovu zvaničnih istupanja Vjačeslava M. Molotova i nezavisno od njih, obeležavao kao dve politike: prva se mogla nazvati nacionalnom, državnom politikom kao vid osiguranja spoljnih pozicija SSSR-a, a druga je internacionalistička, ideološka, koja se sastojala u sprovođenju svetske revolucije, a u samoj stvari u boljševiziranju drugih naroda. Ovu drugu politiku Šumenković je video u načinu na koji je rešeno pitanje baltičkih država, koje su pretvorene u savezne republike. Ova druga politika se, bez obzira na svoje ideološke odrednice, u suštini poistovećivala sa prvom, politikom obezbeđenja Sovjetske Rusije. „Jer, uvesti boljševički režim u države koje okružuju Sovjetsku Rusiju", veli Šumenković, „ne znači u samoj stvari ništa drugo nego i tim putem osigurati Sovjetski Savez od spoljne opasnosti". Slučajevi sa Finskom i Poljskom pokazali su da je nacionalna (državna) politika važnija za SSSR od druge, stavljajući, za sada, internacionalističku, ideološku politiku u pozadinu. Nemačka i Italija su svojim stavom prema Rumuniji, kao svojoj sferi, zatvarale balkanska vrata Sovjetskoj Rusiji. No, kako nije bilo potpunog sporazuma Nemačke, Italije i „Rusije" oko balkanskog prostora, postojale su šanse da balkanske zemlje u svojoj politici iskoriste protivurečnosti velikih sila. Velika Britanija i Turska bile su uverene da u postojećoj situaciji SSSR neće učiniti ništa što bi moglo izazvati nepoverenje Nemačke, „čija vojna snaga još uvek uliva veliko poštovanje Moskvi". Prema Šumenkoviću, Hitler je bio

se pitanje reši mirnim putem kako se ne bi izazvao opšti požar na Balkanu i ugrozilo nemačko snabdevanje naftom iz Rumunije. Nemačka agencija DNB je pominjala „glasove" da je SSSR, osim Besarabije i severne Bukovine, tražio prava i u Konstanci i na donjem Dunavu, ali je ova verzija odbacivana kao širenje „onespokojavajućih vesti". Očito se radilo o objektu tajnih nemačko-sovjetskih aranžmana i podele interesnih sfera između Staljina i Hitlera. Ovim „povraćajem" obezvređene su garantije koje je Rumunija primila od Engleske i Francuske. Po Nencima, Rumunija je napravila celu „seriju političkih grešaka" u prošlosti, uključujući prenapregnuti nacional-socijalistički scenario uoči „povraćaja" Besarabije koji je ubrzao sovjetsku akciju. Nemačka je smatrala da je „Rusija" povraćajem Besarabije, zadovoljena i da će se njene aspiracije na tome svakako zaustaviti. - AJ. F-35, I. Šumenković - A. Cincar Marković, 10. jul 1940.

spreman da čini ustupke SSSR-u sve dok se ne razračuna sa Engleskom, rešen možda da ih posle pobede sve poništi. Na drugoj strani Hitler nije ispuštao iz vida „poznati realizam Moskve koja iskorišćuje svaku situaciju, prima sve što joj se pruži, rešena takođe da ništa ne smatra kao definitivno, već samo kao jednu etapu u ostvarenju svojih planova“.⁴⁶⁾

Privremena uzdržljivost posle uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i SSSR-a, prerastala je u sve aktivnije sovjetsko prisustvo. Institucionalna osnova za aktivnost sovjetske diplomatije, bez obzira na svu kontrolu unutrašnjih organa Kraljevine, postalo je sovjetsko Poslanstvo. Preko 100 članova ovog Poslanstva ostvarivalo je veze sa raznovrsnim građanskim krugovima, pre svega nastojeći da što jače u uzajamnom kontaktu istaknu Sovjetsku Rusiju kao zaštitnicu balkanskih Slovena i germansku opasnost koja im preti.⁴⁷⁾ Ugovorni odnosi između Berlina i Moskve davali su ovoj propagandi tajni karakter. Slovensko obeležje je bilo stožer okupljanja antinemačkih snaga. Iza toga je stajalo, kao realni cilj, potpisivanje pakta o saradnji SSSR-a i Jugoslavije, kao vid vezivanja Jugoslavije za SSSR i stavljanje do znanja Nemačkoj sovjetskih interesa na Balkanu. Oslanjanje na SSSR i zaključenje pakta između dve zemlje bio je glavni, dominantni akcioni zahtev jugoslovenskih komunista. Komunisti su javno i u propagandi isticali snagu Sovjetske Rusije, nepobedivost Crvene armije, njen sjajni komandni kadar, mudru Staljinovu politiku. Sovjetska pozicija u međunarodnim odnosima, određena paktom Moskva - Berlin, smatrana je privremenom, Staljinovom taktikom s namerom da parališe pokušaje druge, zapadne strane da skrene nemačku agresiju na Istok, koju je sovjetski vođa predupredio neočekivanim zaokretom avgusta 1939. godine, obezbeđujući položaj Sovjetskog Saveza kao neutralne sile u tekućem sukobu imperijalističkih velesila. Poznate su Staljinove reči da Sovjetski Savez neće vaditi kestenje za druge iz vatre.

Padom Francuske, Velika Britanija je na Balkanu nastojala da zameni Francusku, ispunjavajući neočekivano nastalu prazninu svojim prisustvom. Francuska ideja o stvaranju Balkanskog (Solunskog) fronta iz 1939. aktuelizovana je u proleće 1940. u jeku teških borbi na zapadnom frontu. Planovi generala Maksima Vegana da sa francuskim trupama u Siriji, te britanskim snagama na Srednjem istoku izvede ovu operaciju, pokazali su se kao neostvarljivi, munjevitim raspletom na zapadnom frontu, nedostatkom transportnih sredstava i drugog materijala.⁴⁸⁾ Sećanja na Solunski front 1916-1918, s pokušajem njegove

⁴⁶⁾ Isto, Poslanik u Ankari - A. Cincar Markoviću, Ankara 22. septembar 1940.

Prema poverljivom nemačkom čoveku i kasnijem saradniku okupatora Danilu Gregoriću, sovjetski poslanik Viktor Plotnjikov i savetnik Poslanstva Vladimir Lebedev imali su kontakte sa raznovrsnim krugovima prestonice. Na sastancima vojnog atašea pukovnika Samohina sa članovima generaliteta, kao i mnogim svakodnevnim dodirima između sovjetskih novinara i predstavnika sovjetske štampe, sve jasnije se isticalo da je Sovjetska Rusija spremna da pomogne Jugoslaviju svim sredstvima - D. Gregorić, Samoubistvo Jugoslavije, Beograd 1942, 289.

Iz izveštaja vojnog izaslanika Kraljevine Jugoslavije i Turskoj - načelniku Glavnog generalštaba od 20. aprila 1940. Vidimo da se plan savezničke, englesko-francuske intervencije na Balkan - prema turskim izvorima - odlagao do jeseni 1940, dok se balkanske države ne pripreme. Rasplet na zapadnom frontu zapečatio je sudbinu vojne intervencije pre očekivanja. - AJ, Poslanstvo u Ankari, F-35.

obnove, pokazala su se kao velika iluzija u smislu neponovljivosti ratnih situacija iz prvog u drugom svetskom ratu. Francuzi su u prvom svetskom ratu mogli računati na srpsku vojsku koja je, posle prelaska Albanije i oporavka, uspela da sa ostalim savezničkim snagama stupi u dejstvo, nasuprot Jugoslovenskoj vojsci 1939-1940. koja se izjašnjavala tek za odbranu granica u uslovima neutralnosti Kraljevine Jugoslavije. Porazom Francuske, Velika Britanija je napustila ovu ideju u svom prvobitnom obliku, svesna njene nerealnosti, ali je u modifikovanom obliku nastavila da radi na stvaranju balkanskog saveza Jugoslavije, Grčke, Turske i Bugarske, i to kao političkog saveza koji bi se mogao iskoristiti i u vojne svrhe protiv nemačke agresije i njenih planova za istiskivanje Engleske sa kontinenta. Radeći na aktiviranju ovog saveza, Velika Britanija nije prezala od toga da se Balkan zapali i to što pre, samo da bi se Nemačka zaustavila u svom prodoru prema jugu i na taj način onemogućilo da Nemci prirede Britancima novi Denkerk na jugu Evrope. Podsticanje balkanskih država na otpor Nemačkoj bilo je u izrazitoj nesrazmeri Velike Britanije sa mogućnošću da pruži vojnu pomoć ovim državama. Britanija nije oskudevala samo u vojnim snagama nego i u ratnom materijalu. Mada je njena flota bila nadmoćnija u Sredozemlju, admiralitet je strahovao od reakcije italijanske flote, nemačkih podmornica i avijacije. Britanci pogotovu nisu bili spremni da svoju flotu upute u Jadransko more, severno od Krfa. Italijanska opasnost na Balkanu bila je uveliko povećana od časa kada je jadranska velesila zaposela Albaniju. Suprotnosti među balkanskim državama činile su, takođe, napore Velike Britanije u smislu njihovog antinemačkog aktiviranja teško ostvarljivim. Za Tursku je svaka ofanzivna operacija na Balkanu mogla imati za posledicu približavanje Nemačke i SSSR-a Moreuzima i Sredozemnom moru, s ugrožavanjem ovih vitalnih oblasti Turske. Bugarska je, pak, imala teritorijalne revandikacije prema Jugoslaviji, Rumuniji i Grčkoj.

Britanska nastojanja da pojačaju svoje prisustvo u jugoslovenskom prostoru posle pada Francuske nailazila su na protivmere Nemačke, koja se odranije - na osnovu svoje politike, strategije i ekonomskih veza - već bila učvrstila u Jugoslaviji. Nemačka je uoči aprilskog rata bila najznačajniji ekonomski partner Jugoslavije, zemlja koja je Jugoslaviju snabdevala naoružanjem, obavijala je zemlju „pipkom“ svoje obaveštajne mreže, koja je koristila klasične agente, tajnu mrežu, „petu kolonu“, pre svega među pripadnicima nemačke narodnosne grupe (folksdojčeri), turističku navalu na Jadran, pojačanu propagandu. Velika Britanija je mogla uzvratiti po osnovu ranijeg učešća u privredi Kraljevine Jugoslavije, preko štampe i drugih oblika propagande, naročito preko Radio-Londona, jačanjem svoje obaveštajne mreže, ekonomskom blokadom Nemačke. Na tlu Jugoslavije se pre aprilskog rata vodila ogorčena borba između obaveštajnih službi dveju sukobljenih

⁴⁹⁾ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, Beograd 1990, 26, 28.

sila. Pitanje nemačke intervencije na Balkanu ubrzavao je i neuspeh italijanske armije u Grčkoj. Nemačka vojna intervencija bila je izvesna i u slučaju da se u Grčkoj ili uopšte na balkanskom tlu nađu britanske trupe. Neutralnosti Jugoslavije moralo je odzvoni onog časa kada se na Balkanu budu našle jedne naspram drugih nemačke snage i britanski ekspedicioni korpus, što se i dogodilo marta 1941. godine, iskrcavanjem tzv. Nilske armije, pod komandom generala Henri Majtlanda Vilsona. Nemačke vojne snage u Bugarskoj, koja je prišla Trojnom paktu 1. marta 1941, te Rumuniji, bile su daleko nadmoćnije u poređenju sa iskrcanim britanskim snagama u Grčkoj (200.000 : 50.000). O vojnoj inferiornosti Britanaca u Grčkoj svedoči i podatak da su njihovi avioni često menjali aerodrome kako bi stvorili kod protivnika utisak da raspolažu većim snagama od stvarnih.

Jugoslavija se uveliko nalazila pod posrednim pritiskom Nemačke, ali joj je 1940. neposredna opasnost zapretila od Italije. Musolini se marta 1940. nosio mislju da napadne Kraljevinu Jugoslaviju, a slična pretnja je obnovljena i avgusta iste godine. Italija je u Jugoslaviji od njenog stvaranja gledala glavnog protivnika na istočnoj strani Jadranskog mora. Britanske diplomate u Beogradu dobro su uočavale da je Italija za Kraljevinu Jugoslavije u celom međuratnom razdoblju bila isto što i Srbija za Austro-Ugarsku. Sta je za Jugoslaviju i njen opstanak značila samostalna Albanija, koja ne bi bila zavisna ili u rukama Italije, najbolje pokazuje politika kralja Aleksandra koji je, odupirući se prodoru Italije u Albaniju, smatrao da je to „pitanje života ili smrti Jugoslavije“. Musolini je pak trajno želeo da „rascepa“ Jugoslaviju kao „antiitalijansku, versajsku tvorevinu“.

Napadom Italije na Grčku, iz Albanije, 28. oktobra 1940, uverene da će brzo baciti Grčku na kolena, došlo je do naglog zaoštavanja jugoslovensko-italijanskih odnosa koje je pretilo izbijanjem rata. Armijski general Milan Nedić, ministar vojske i mornarice Kraljevine Jugoslavije, podneo je predlog da Jugoslovenska vojska zauzme Solun pre nego što to učine Italijani. Odluka o zauzimanju Soluna doneta je na sednici Krunskog saveta, održanoj 28. i 31. oktobra te 1. novembra 1940. godine. Knez i njegov predsednik vlade Dragiša Cvetković smatrali su da Jugoslavija ne sme dopustiti da se Italija nađe u Solunu, polazeći od toga da je za Grčku bolje da se u Solunu pojavi Jugoslavija nego Italija. Međutim, knez je istovremeno izjavio da se od njega ne može tražiti da napadne savezničku zemlju i to još zemlju svoje žene. Predlog da Jugoslovenska vojska zauzme Solun i predupredi Italiju bio je, u suštini akt izdaje prema Grčkoj, pa i Velikoj Britaniji, značeci istovremeno svrstavanje uz Osovinu. Tvorac ovog plana, general Nedić, bio je svestan teškog strategijskog položaja Jugoslavije, tehničke slabosti njene vojske, a pre svega bio je obuzet defetizmom i nevericom u mogućnost otpora Nemačkoj posle sloma Francuske. Italijanski odgovor na jugoslovenske namere bilo je bombardovanje Bitolja 5. i 6. novembra 1940. godine i smena ministra vojske. Umesto Nedića, za ministra

vojske postavljen je general Petar Pešić. Nedić je svojim predlogom prešao svoje kompetencije, preuzimajući poslove spoljne politike.⁵⁰⁾

Mada je Jugoslavija proklamovala striktnu neutralnost u ratu između Italije i Grčke, nije je se dosledno pridržavala. Grcima je na tlu Jugoslavije omogućeno da organizuju skladišta hrane i municije. Nasuprot tome, Jugoslavija je odbila tranzit nemačke pomoći Italiji preko svoje teritorije.⁵¹⁾

Padom Francuske, nemačkim snaženjem i otvaranjem balkanske krize, revizionističke snage u Bugarskoj počele su da otvaraju pitanje svojih teritorijalnih zahteva na račun zemalja pobednica u prošlom ratu: Srbije (Jugoslavije), Rumunije i Grčke. Mada teritorijalni zahtevi nisu zvanično pokretani, oni su podsticani i izražavani preko nezvaničnih organizacija, štampe, ekstremnih govornika u bugarskoj skupštini. Bugarska rezervisanost prema Jugoslaviji rasla je sa promenama međunarodnog poretka u Evropi, pod uticajem nemačkih pobeda. Revizija mirovnih ugovora posle prvog svetskog rata očekivala se kao posledica rata u toku. Bugarska je „ispravku granica“ očekivala uz pomoć Nemačke, na čijoj bi se strani nalazila i „Rusija“. Štampa u bugarskoj sve manje je prikrivala svoje revizionističko raspoloženje, isticanjem vere da predstoji mirna revizija ugovora u Neiju. Naglasci štampe stavljani su na neminovnost preuređenja Evrope na novim temeljima i stvaranje sveta u kome će Bugarska naći zadovoljenje svojih nacionalnih ideala.) Štampa i nacionalističke organizacije demonstrirale su protiv Neijskog ugovora, navodeći da je došlo „vreme obračuna“, „da krv heroja traži osvetu“, „da robovi iz Dobrudže, Trakije, Makedonije, zapadnih pokrajina, Timoka i Morave čekaju slobodu“. Ohrabrene germanofilske struje napuštale su dotadašnju obazrivu uzdržanost. Bugarska vlada se u svetu diplomatije pravdala da nije u stanju da umiri revizionističke zahteve u štampi. Antijugoslovenski program revizije granica zasnivao se i na radu „makedonstvujuših“. U Narodnom sobranju Cankov je uzvikivao da Bugarska neće voditi rat sa Jugoslavijom oko Makedonije, ali da se nijedan častan Bugarin neće odreći „rođene braće“. Po njemu, Balkan će zaista pripadati balkanskim narodima tek kada Bugarska bude zadovoljena i obezbeđen njen životni prostor. Drugi poslanici zahtevali su da se Makedoniji obezbedi kulturna, jezička i crkvena autonomija.^{52^}

Za bugarsku štampu Bitolj je bio grad u Makedoniji pod srpskom vlašću, a na obalama Vardara su živeli Bugari. Nemački vojni uspesi, pritisak Nemačke na Balkanu, jačanje germanofilskih struja u Bugarskoj, podsticali su sve agresivnije pisanje bugarske štampe. Narod se političko-psihološki pripremao za reviziju granica. U silama Osovine

⁵⁰⁾ V. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd - Ljubljana - Titograd, 1983, 1, 290.

⁵¹⁾ Prelaz 1.000 kamiona za potrebe italijanske armije u Grčkoj - B. Petranović, N. Žutić, n.d., 37.

⇒ Isto, 39.

^{52^} AJ, Ministarstvo inostranih poslova, F-35; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 41.

gledao se odlučujući politički i vojni činilac za obnovu „Velike Bugarske“ na račun svojih suseda. Bugarske nacionalne manifestacije pretvarane su u manifestacije s makedonskim obeležjem. Rasturani su leci u duhu nacionalnih ideja. Makedonski krugovi u Bugarskoj nedvosmisleno su išli na izmenu međunarodno-pravnog položaja teritorija na jugu Balkana. Makedonski predstavnici upućivali su memorandume i rezolucije poslanstvima Nemačke, Italije, pa i SSSR-a, sa zahtevima za izmenu granica.⁵⁴

Kao i Bugarska, Mađarska je bila na pozicijama revizionizma, iako njena vlada nije zvanično postavljala pitanje ispravki granica. No, ideja velike sentištvske Mađarske stalno je lebdela pred očima svih mađarskih nacionalista. Ugovor u Trijanonu označavan je od prvog dana kao diktat koji Mađarska odbacuje. Međutim, oficijelni faktori Mađarske, koja je sve više ulazila u krug nemačkog interesa, stavljali su javno do znanja da je njihova zemlja zainteresovana za prijateljstvo i mir na Balkanu. Potpisivanje Ugovora o „večitom“ prijateljstvu (pakta) između Kraljevine Jugoslavije i Mađarske, krajem 1940, tumačeno je kao stvaranje povoljnijih uslova u Podunavlju i obezbeđenje politike mira. Mađarska je prišla Trojnom paktu, nalazila pod nadzorom Nemačke, pa se bez blagonaklonog stava Nemačke nije moglo ni zamisliti potpisivanje mađarsko-jugoslovenskog ugovora. Zaključeni ugovor izazvao je neraspoloženje u Bugarskoj, samim tim što se formalno protivio revizionističkom talasu koji je sve više zahvatao Bugarsku. Pored Bugarske, ovim ugovorom nije bio zadovoljan ni SSSR, iz drugih motiva, određenih mađarskim priklanjanjem Osovini.

Jugoslovenske iluzije o jugoslovensko-mađarskom ugovoru bile su ubrzo raspršene. „Pakt o večitom prijateljstvu“, koji su 13. decembra 1940. u Beogradu potpisali Aleksandar Cincar-Marković i grof Caki, samo je prividno pojačavao neutralnu poziciju Jugoslavije, pokazavši se kao običan „komad papira“ čim se Jugoslavija našla u kritičnoj situaciji. Posebno velika zabluda krila se u jugoslovenskom uverenju da je Mađarska zaključenjem ugovora prećutno priznala gubitak teritorija naseljenih mađarskim stanovništvom, iako je vlada u Budimpešti poslednjih 20 godina grmela protiv Trijanonskog ugovora, koji je „osakatio Kraljevinu Sv. Stevana“. Zemlju koja je to učinila sada je nazivala „prijateljem“. Neki strani komentari posebno su se varali u uverenju da se Jugoslavija sada „osećala manje ugroženom u opštoj nesigurnosti Balkana“.⁵⁵

Rapidno spoljnopoličko pogoršavanje međunarodnog položaja Jugoslavije nije moglo da se ne odrazi na njenu od ranije nestabilnu unutrašnju situaciju. Fašistička agresija i borba zaraćenih sila na Balkanu još više su produbljivali stare nacionalne podele, pojačavali aktivnost separatističkih pokreta, podsticali separatizam na Kosovu i

B. Petranović, N. Žutić, n.d., 45.

⁵⁵) Isto, 52.

Metohiji iz susedne Albanije pod italijanskom okupacijom, aktivirali rad „Kosovskog komiteta“, političko-psihološki pogodovali ustaškoj delatnosti na izdvajanju Hrvatske i konstituisanju samostalne države van okvira Jugoslavije, iz dana u dan intenzivirali propagandu „make-donstvujušćih“ u „Južnoj Srbiji“ (Makedoniji).

Sporazum Cvetković - Maček, zaključen 26. avgusta 1939, nije uklonio nepoverenje između Srba i Hrvata, karakteristično od ujedinjenja 1918. godine. S teritorijalnim odredbama Sporazuma nije bila zadovoljna ni jedna niti druga strana. Hrvati su težili proširenju nadležnosti Banovine, a na drugoj strani postavljali pitanje stvaranja svojih oružanih snaga. Maček je protiv sebe imao ustaše koji su tražili izdvajanje Hrvatske iz sastava Jugoslavije, a knez - sa predstavnikom vlade Dragišom Cvetkovićem - vojsku, Srpsku pravoslavnu crkvu, opozicione građanske snage koje su u Sporazumu videle razbijanje kohezije zemlje, davanje velikih ustupaka Hrvatima, neodređenost položaja buduće srpske jedinice. Analiziranjem unutrašnje jugoslovenske situacije i međusobnih odnosa u zemlji, nemačke diplomate primećivale su opšte nezadovoljstvo. Po njima, mogli su se povećati zahtevi za stvaranje novih jedinica od strane Bosanaca i Crnogoraca, a stvaranje tih jedinica vodilo bi slabljenju unutrašnjih veza i štetilo ideji jugoslovenske države, jer se nije radilo o geografskim ili ekonomskim jedinicama već izrazito o etničkim organizmima. Čak i kada bi se takve etničke jedinice stvorile, teško je bilo zamisliti da se neće u sebe „začauriti“, što je opet ugrožavalo jedinstvo države. Između Beograda i Zagreba postojale su i razlike u tumačenju postignutog Sporazuma, izazvane nedostatkom poverenja koje Sporazumom nije uspostavljeno. Hrvati su optuživali Srbe da nastoje da sporazum u praksi učine iluzornim, a Srbi Hrvate da im autonomija nije data u vidu definitivne „otpusnice“ jer su i oni dužni da sudeluju u odgovornosti za opstanak jugoslovenske države.

Jugoslovenski opstanak posebno je bio ugrožen aktivnim radom centrifugalnih sila u graničnim krajevima prema Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, koje su ove susedne zemlje izdašno pomagale, nekada javno a ponekad u skrivenoj ili posrednoj formi. Tek, Jugoslavija je izgledala veoma nestabilna, kako zbog nacionalnih antagonizama između Srba i Hrvata koji nisu prestajali, tako i zbog nezadovoljstva nacionalnih manjina podsticanih iz inostranstva. O kolikom se riziku za opstanak jugoslovenske države radilo, najbolje se može videti iz činjenice da je u pitanju bilo nezadovoljstvo dva miliona pripadnika manjina, pre svega Nemaca, Mađara i Albanaca.

Pored čisto teritorijalnih pitanja, koja su bila stalno prisutna na dnevnom redu sve više nacionalno usijanih političkih rasprava, na dnevni red su, osnivanjem Banovine Hrvatske, došla i personalna pitanja. Hrvati su se žalili da se sa njihovim „saplemenicima“ u Srbiji loše postupa, dok su Srbi uzvraćali u obratnom pravcu. O diskriminaciji Srba u Banovini Hrvatskoj govore činjenice o otpuštanju dela službenika

koji nisu odgovarali volji nove banovinske vlasti, zbog svojih političkih pogleda, nacionalnih stavova, odnosa prema novom poretku uspostavljenom Sporazumom. Iz nemačkih analiza novembra 1939. vidi se da je u Banovini Hrvatskoj svoja mesta napustilo 1.500 upravnih službenika, šumarskih inženjera, trgovačkih i industrijskih službenika, 800 nastavnika, svi srpske „plemenske pripadnosti“. Otpušteni službenici nisu smeli više upražnjavati nikakvu profesiju u Hrvatskoj.

Nemci su primećivali porast ustaškog uticaja, kao i nezadovoljstvo ustaša Mačekovim rešenjem. Ustaški krugovi kritikovali su Mačekovu navodnu popustljivost, ulaženje u kompromis, umesto izdvajanja Hrvatske iz sastava Jugoslavije i stvaranja nezavisne hrvatske države. Indikator porasta ustaškog uticaja u Banovini Hrvatskoj bili su i studentski izbori na Pravnom i Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, na kojima su nacionalistički orijentisani studenti dobili nadmoćnu većinu.

Nad Jugoslavijom je lebdela opasnost da doživi sudbinu Čehoslovačke. Zahtevi za uvođenje diktature u nekim srpskim krugovima činili su se nemačkim analitičarima unutrašnje situacije neostvarljivim, jer povratak na režim Petra Živkovića i Milana Stojadinovića nije bio moguć bez „revolucije“, a na političkoj sceni Nemci nisu ni videli ličnost koja bi mogla odigrati ulogu diktatora.

Početne nade u preuređenje države na federativnom principu postepeno su splašnjavale u polarizaciji srpsko-hrvatskih snaga, čiji su interesi izgledali nepomirljivi. U zategnutoj međunarodnoj situaciji, posebno približavanjem rata Balkanu, suprotnosti između Srba i Hrvata dobijale su sve više mesta u kombinacijama velikih suparničkih sila. Nemci su tačno uočavali da su u Zagrebu u punoj akciji jake snage koje, delom podržavane iz inostranstva, pripremaju potpuno otcepljenje Hrvatske, ističući da stvaran sporazum sa Beogradom nikada nije bio ni moguć, jer Srbi „ne bi želeli da napuste svoje pozicije glavne sile“. Budućnost jugoslovenske države ocenjivana je kao „mutna i neizvesna“.⁵⁶⁾

Britanci su, takođe, uviđali da u Jugoslaviji postoji „unutarnja praznina“ i da nema ništa od „impresivne fasade jedinstva“. Jugoslavija je bila privlačan plen iz više razloga, olakšan pre svega postojećim defetizmom koji je sve više osvajao, zbog slabosti iznutra, spremnosti pojedinih generala da brane samo srpske granice, prepuštajući Hrvatsku njenoj sudbini. Britancima je bilo važno, kao predstavnicima velike sile, koja je u drugoj velikoj sili - Nemačkoj u proleće 1939. videla glavnog suparnika, kojeg je trebalo zaustaviti i onemogućiti u pohodu na Balkan, da po svaku cenu nađu modus vivendi između Srba i Hrvata, kao pretpostavke za učvršćivanje unutrašnjeg položaja zemlje. Tek tako učvršćena Jugoslavija mogla se odupreti nemačkom pritisku, koji je jačao sa približavanjem rata Balkanu.

Nemci su, razvijajući trgovinu sa Jugoslavijom, ulaganjima u njenu privredu i zainteresovanošću da ona ostane i dalje privesak nemačke

⁵⁶⁾ Aprilski rat 1941, 466-469.

ekonomije, istupali za njeno očuvanje. „Jaka Jugoslavija“ je gledana kao deo nove Centralne Evrope. Samim tim, ona nije ni trebalo da strahuje za svoj teritorijalni integritet. Nemci su stavljali do znanja jugoslovenskim predstavnicima da put stvaranja jake Jugoslavije, oslo-njene na Nemačku, vodi jačanjem centralizacije, suzbijanjem svakog separatizma, regionalizma, demokratskih kretanja, svih „subverzivnih ideja“, pre svega „boljševizma“.

Za nemačku politiku prema Jugoslaviji 1939-1941. bilo je karakteristično da ovu značajnu balkansku zemlju, gotovo ključnu, privlači u svoj krug interesa mirnim putem, političko-diplomatskim sredstvima, kako bi ona nastavila sa privrednom saradnjom jer su se obe privrede uveliko udopunjavale.

Nemačka se u Jugoslaviji, pre svega, mogla oslanjati na svoju jaku nacionalnu manjinu - jugoslovenske Švabe, kojih je bilo oko pola miliona. Radilo se o ekonomski najsnažnijoj manjini u Jugoslaviji, koja je imala međunarodnu zaštitu svog položaja. U jačanju Nemačke ova manjina je videla glavnu garantiju svog položaja u Jugoslaviji. Kulturna organizacija jugoslovenskih Nemaca- „Kulturbund“ godinama je korektno saradivala sa jugoslovenskim vlastima, nastojeći da obezbedi društveni, ekonomski i kulturni prosperitet svojih članova. Tek pobedom „nacional-socijalističke“ struje među nemačkom manjinom u „Kulturbundu“, tzv. obnovitelja, stvorena je najsnažnija i najorganizovanija „peta kolona“ u Jugoslaviji. Pripadnici ove manjine postali su svojim političkim i obaveštajnim radom glavno uporište nemačke politike u Jugoslaviji. Zbog snage svog zaštitnika, jugoslovenske vlasti propuštale su bez sankcija mnoge delatnosti folksdojčera koje nisu bile u skladu sa državnim zakonima. Mnogi pripadnici ove manjine, naročito oni koji su studirali u Trećem rajhu, ušli su u Nationalsocijalističku stranku, trajno ostali u Nemačkoj primajući njeno državljanstvo, pristali da rade za nemačku obaveštajnu službu po svom povratku u Jugoslaviju. Nemački omladinci organizovali su se u „Hitlerjugend“. Pripadnici ove manjine nisu krili svoje pronemačko raspoloženje. Između Nemaca i Srba u mnogim mestima Vojvodine dolazilo je do najraznovrsnijih incidenata. Sama Nemačka nije bila zainteresovana da se kvare odnosi između Jugoslavije i pripadnika nemačke narodnosne grupe, s obzirom na spoljnopolitičke interese Trećeg rajha da Jugoslaviju mirnim putem privuče na svoju stranu. Iz Nemačke su stizala uputstva da se spreči javno deklarisanje za Treći rajh, ali da se nastavi tajna delatnost u skladu sa dobijenim zadacima od nemačkih vlasti i obaveštajnih centara. Ova dvojna linija delatnosti i kamuflirani način nastupanja uveliko su zavaravali jugoslovenske vlasti. Januara 1941. predsednik Kulturbunda i vođa nemačke narodne grupe u Jugoslaviji, dr Janko Sep, od pripadnika organizacije zahtevao je da obustave nošenje i upotrebu nacističkih i nemačkih znakova, kao i uniformi. Od aktivista Kulturbunda tražio je da se posvete isključivo kulturnom i nacionalnom radu.

Za kasnija vremena odložena su pitanja zahteva i traženja u pogledu činovnika nemačke narodnosti, profesora i drugih javnih funkcionera.^{57'}

Pripadnici ove manjine, vojni obveznici, prelazili su ilegalno granicu i kasnije se javljali iz Nemačke, pozivajući svoje drugove u Jugoslaviji da koristeći pasoš ili ilegalno napuste Jugoslaviju i zaposle se u Nemačkoj.^{58'}

Približavanjem raspleta u Jugoslaviji, koja nije mogla više oklevati izložena snažnom nemačkom pritisku, agresivnost Kulturbunda i njegovog vodstva postala je sve izrazitija, otvorenija i bezobzirnija. Vrhovno vodstvo Kulturbunda početkom marta 1941. pozivalo je svoje članove u Jugoslovenskoj vojsci, pa i Slovence u koje su imali poverenje, da koriste Nemačkom rajhu u vojsci, bilo na odsluženju kadrovskog roka ili na vežbi. Svim „sumišljenicima“, ubeđenim nacionalsocijalistima, nalagalo se da u tekućem ratu, bez obzira na žrtve, rade u interesu Nemačke. Od njih se zahtevalo da otvore „oči u uši“, praktično da sprovode obaveštajni rad u Jugoslovenskoj vojsci, dostavljajući sve vredne podatke određenim poverenicima Kulturbunda. Da bi njihov obaveštajni rad bio što uspešniji vojnici - članovi Kulturbunda morali su da budu savesni i disciplinovani kako bi lakše dobili mesta u štabu, *postali* pisari, kuriri, ordonansi, te tako dolazili do što vrednijih podataka. Umesto nacionalsocijalističke propagande, koja se zabranjivala, od članova Kulturbunda u jedinicama Jugoslovenske vojske se zahtevalo da se prave što veći rodoljubi, da bi stekli ugled pouzdanih građana i vojnika. Ako je u dotičnom garnizonu bilo više poverenika Kulturbunda za obaveštajni rad, onda će onaj koji je najotresitiji i najsposobniji biti njihov vođa koji će dostavljati svoja opažanja na nadležno mesto, i to usmeno, bez beleženja koje se zabranjivalo, kako se ne bi dovelo do otkrivanja mreže i njenih članova.^{59'}

Organizacija Kulturbunda, sa velikom praksom, uhodana, raširena na celoj teritoriji Jugoslavije gde su živeli Nemci, pre svega u Vojvodini i Sloveniji, bila je odlično povezana i organizovana u mesnim, okružnim i oblasnim organizacijama, sa oblasnim vođama. Politički pragmatizam Trećeg rajha, to jest njegovi planovi da se Jugoslavija privede u „novi poredak“ bez rata, nailazio je na nezadovoljstvo najradikalnijih pripadnika ove organizacije, koji su jedva čekali nestanak postojeće države i ustanovljivanje vladavine Trećeg rajha. Stoga i ne začuđuje njihovo ponašanje uoči aprilskog rata, u samom ratu i nakon njegovog završetka, kada su se svi, bez izuzetaka, deklarirali kao nemački državljani i stupili u Vermaht, SS jedinice i lokalne policijske stanice.

Italijanskom okupacijom Albanije oživeo je rad Kosovskog komiteta, osnovanog 1919. godine, kao tipične separatističke organizacije koja je radila na otcepljenju Kosova od Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, samostalno ili u saradnji sa organizacijom VMRO -

⁵⁷⁾ AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova, F-27; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 226.

⁵⁸⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 227.

⁵⁹⁾ AVII, k-12, Reg. br. 5/4-1; VII, Aprilski rat 1941, 209-210.

vrhoviziranog. Glavni podsticaj za sprovođenje separatističke aktivnosti preko Kosovskog komiteta davala je Italija, u kojoj je rukovodstvo ovog komiteta godinama imalo utočište. Rad Kosovskog komiteta oživeo je u punoj meri osvajanjem Albanije, aprila 1939. godine. Sada se Italija graničila sa Jugoslavijom duž cele granice prema Južnoj Srbiji (Makedoniji), Kosovu i Metohiji, tj. prema Srbiji i Crnoj Gori. Gradnjom strategijskih puteva prema granici sa Jugoslavijom, Italija je otkrivala svoju buduću agresiju. Preko članova Kosovskog komiteta, potpomognutog italijanskom obaveštajnom službom, uspostavljane su veze sa Albancima na Kosovu i Metohiji, izgrađivana mreža doušnika, saradnika i pristalica spremnih da se bore protiv Srba i Kraljevine Jugoslavije u cilju stvaranja „Velike Albanije“, uz pomoć italijanskih snaga.

U uslovima velike duhovne i materijalne zaostalosti na Kosovu i Metohiji, glavna uporišta italijanske i velikoalbanske propagande nalazila su se među vodećim albanskim slojevima, velikoposjednicima, tzv. zemljišnoj aristokratiji - koja je znala ulaziti u kompromise sa jugoslovenskim vlastima, ali nije prestajala da očekuje slom Kraljevine Jugoslavije i nacionalno oslobođenje - malobrojnoj inteligenciji, nerazvijenom gradskom sloju. Iz mnogobrojnih izvora Kraljevine Jugoslavije može se uočiti nepoverenje koje je vladalo prema albanskom stanovništvu prilikom služenja vojske i zapošljavanja; isticanja zahteva za svojim jezikom u javnoj delatnosti, školama, pred sudom. Glavno uporište vlasti na Kosovu i Metohiji činili su Srbi - domoroci i srpsko-crnogorski kolonisti naseljavani u ove krajeve posle balkanskih i prvog svetskog rata. Zatvorenost albanskog stanovništva u sistemu plemenskog uređenja - fisova, uticala je da među Albancima ne bude prijemčiva propaganda koja ne potiče iz redova barjaktara i drugih zemljoposjednika. Čak ni komunisti, sa svojom ideologijom proleterskog internacionalizma i kritikom tzv. velikosrpskog hegemonizma, nisu uspevali da dublje prodru među albansko stanovništvo, svodeći svoje pristalice i članove na malobrojne Albance (Arnaute, Šiptare), što će ostati karakteristično i za vreme rata.

Najopasnija teroristička antijugoslovenska i antisrpska organizacija bio je ustaški pokret, formalno organizovan 1932. godine u inostranstvu, pod vodstvom Ante Pavelića koji je napustio Jugoslaviju posle šestojanuarske diktature 1929. godine. Za ustaše je Jugoslavija bila tamnica naroda, sinonim srpske hegemonije nad hrvatskim narodom, versaiska tvorevina koju je trebalo srušiti nasilnim putem. Kao snage ekstremnog nacionalizma, ustaše su dolazile u sukob i sa politikom Vlatka Mačeka, koji se praktično nalazio na čelu kompaktnog, do stvaranje Banovine, hrvatskog nacionalnog pokreta. Maček se, za razliku od Stjepana Radića, bližio klerikalcima. Naglašavanjem da je hrvatski narod katolički narod obezbeđivalo se jedinstvo gotovo celog hrvatskog naroda u borbi za dobijanje nezavisnosti od Beograda. Maček je 1937. stvorio Blok narodnog sporazuma sa srbijanskom opozicijom (demokrati,

zemlji radnici i Glavni odbor radikala sa dr Misom Trifunovićem), koji se borio da režim prinudi na preuređenje države na nacionalnim osnovama. Kao i 1929, kada je očekivao da postigne sporazum sa krunom, Maček je i 1939. ostavio na cedilu Udruženu opoziciju, nastojeći da postigne rešenje hrvatskog pitanja u sporazumu sa knezom Pavlom. Da bi dobio međunarodnu podršku za svoj, program rešenja hrvatskog pitanja, Maček je slao emisare na zapad - u demokratske i totalitarne zemlje. No, Milan Stojadinović je razvijanjem dobrih međunarodnih odnosa sa Nemačkom i Italijom, razvijanjem jugoslovensko-italijanskih i jugoslovensko-nemačkih odnosa, blokirao podržavanje hrvatskih zahteva. Na osnovu sporazuma sa Rimom, Stojadinović je postigao povratak dela ustaša u Jugoslaviju, sa Milom Budakom na čelu, računajući da će ih tako bolje držati pod svojom kontrolom. U cilju postizanja što boljeg pregovaračkog položaja sa knezom, Maček je preko svojih ljudi, ing. Amadeo Karnelutija i markiza Bombelesa, pregovarao sa grofom Čanom. Rezolucija Hrvatskog narodnog zastupstva od 15. januara 1939. već je ukazivala na međunarodnu stranu hrvatskog pitanja. Italijani su pokušavali da ostvare svoj uticaj u Hrvatskoj i spreče nemačko mešanje. Velika Britanija je, pak, težila da postigne snaženje Jugoslavije time što bi se ona „iznutra ujedinila”. Maček je koristio i jednu i drugu stranu da bi izvojevao što povoljniju taktičku poziciju za buduće pregovore sa Beogradom. Ova politika, koliko god bila shvatljiva, sa političke tačke gledišta, ipak je unosila faktor defetizma i nepoverenja u srpsko-hrvatske odnose. Maček je maja 1939. čak prešao dozvoljenu granicu, prenoseći preko Karnelutija Čanu da je Hrvatska spremna da ostvari svoju slobodu pobunom protiv Beograda. Sačinjeni tekst sporazuma u Rimu predviđao je da će Italija odrediti Mačeku novčana sredstva za organizaciju unutrašnje pobune. Bez obzira što Maček nije potpisao sačinjeni sporazum, reč je o traženju alternativnih rešenja van postojeće države koja se ne mogu drukčije tretirati nego kao veleizdaja. No, Maček je nastavio razgovore sa Beogradom, koji su doveli do Sporazuma Cvetković - Maček. Očigledno da i njemu nije odgovarao Čanov predlog da se posle zbacivanja jugoslovenskih vlasti stvori personalna unija sa Italijom. Italijani su se, kao što se vidi iz sačinjenog sporazuma od 26. maja 1939, obezbeđivali na taj način što bi vlada pod predsedništvom Mačeka imala i jednog italijanskog namesnika, dok bi ministarstva rata i spoljnih poslova u prvo vreme bila zajednička sa Italijom.⁶⁰

Antijugoslovensku i antisrpsku politiku sprovodila je i sićušna i slabo uticajna Hrvatska nacionalsocijalistička stranka dr Stjepana Buća, predstavljajući praktično agenturu nemačkog konzulata u Zagrebu. Isticala se propagandom nemačkog nacionalsocijalizma i politike Trećeg rajha, napadima na masone, solunaše („solundžije”), „izdajničke krete” iz redova hrvatskog naroda koji služe „robijaškom zagrljaju Beograda”.

⁶⁰) Lj. Boban, Sporazum Cvetković - Maček, Beograd 1965, 111.

Bugarska je tajno podržavala separatističko-terorističku organizaciju Ivana Vanče Mihajlova, odnosno vrhovizirani VMRO (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija). Ideja slobodne Makedonije bila je u „Južnoj Srbiji“ sve rasprostranjenija. Autonomističko-separatistički pokret uzeo je širok zamah naročito kod omladine. Zvanični faktori u Makedoniji branili su oficijelnu tezu o „Južnoj Srbiji“ i samim tim olako poistovećivali otpor Makedonaca posrbljivanju sa uticajem bugarske politike preko „makedonstvujućih“, koji su ga koristili za razjarivanje antisrpskih strasti i potiskivanje svake srpske manifestacije. Iz izvora se vidi da se u gradovima Makedonije sve manje osećalo da ima Srba. Manifestacije bugarske propagande ogledale su se u javnom slušanju Radio-Sofije. Makedonci su napuštali stari srpski običaj da slave slavu i prelazili na proslavu imendana. Pevalo se u slavu „Germanije“ koja treba da donese slobodu Makedoniji. Autonomističko-separatističke ideje prodrle su i u makedonsko selo. Očekivani su padobranci kao oslobodioci od srpskog ropstva. Širena je psihoza da će prilikom prevrata koji se očekivao svi Srbi biti poubijani.⁶¹ Vladini poverenici optuživali su političare - izrode, koji su se izdavali za Srbe, vodeći antisrpsku politiku kojom se izdavala srpska stvar u Južnoj Srbiji, „Dedovini našoj, plaćenju stotinama hiljada srpske najčistije krvi“. Oni su ocenjivani kao egoisti, čak kao zločinci prema našoj Otadžbini, naročito prema našoj užoj Otadžbini - Moravsko-varždarskoj celini. Osvajanjem makedonskog dijalekta sve manje se govorilo srpski. Od vlade se tražilo da se uvede čvrsta i poštena ruka, inače će biti kasno. Ovakvo ponašanje podsticala je i bugarska propaganda, koja je tvrdila da Makedonija nije izgubljena za bugarski narod i da u njoj danas postoji zdraviji bugarski duh no što je ikada bio.⁶²

Sistematsko osiromašenje Makedonije izazivalo je još veću mržnju prema Srbima. Srpsku politiku zagovaralo je posle 22 godine samo srpsko stanovništvo, dok je svuda nadvlađivao autonomni duh. Vojni obveznici otkazivali su poslušnost ili stavljali do znanja da će se prvom prilikom predati. Vojnici - Makedonci nisu osećali ni trunku ljubavi prema postojećoj državi, očekujući željno njen raspad. Poraz koji je pretrpela Francuska bolno je odjeknuo kod svih Srba u Makedoniji, za razliku od stanovništva južno od Ristovca, koji su istupali za protivnike Versajskog diktata, to jest za Nemačku, Italiju i „Rusiju“. Nemačkim pobedama radovali su se Bugari, Mađari i Makedonci, a najviše Makedonci. Svaku nemačku žrtvu osećali su kao svoju. Bivši ministar građevina radikal Miloš Robić smatrao je da su Srbi „mangupskom politikom izgubili gotovo sve na jugu i čeka se trenutak kada ćemo definitivno izgubiti sve, stvoreno krvlju tolikih generacija srpskog naroda“.⁶³

⁶¹) AJ, Ministarski savet, F-7, Izveštaj iz Makedonije D. Cvetkoviću od 8. juna 1940.

Lepeza političkih i nacionalnih strujanja pokazuje da se sve snažnije ispoljavala makedonska nacionalna samosvest, koju su naročito podsticali komunisti, kao i levo krilo VMRO-a, polazeći od Makedonije kao posebnog subjekta i samobitnosti makedonskog nacionalnog bića, istina u sazrevanju. Posebnu struju činili su „makedonstvujušćiji” koji su u Bugarskoj razvijali propagandu u prilog Makedonaca kao Bugara, podržavali reviziju granice i nastojali da stvore što jača uporišta za svoje delovanje u Makedoniji. Autonomistička struja je na bazi neuspeha srpske politike u Makedoniji i snažnog propagandnog zračenja iz Bugarske sve više jačala u redovima omladine, građana i postepeno osvajala i makedonsko selo. Na eventualni dolazak Bugara gledalo se kao na nacionalno oslobođenje. Prosrpska linija u Makedoniji je sasvim izgubila tlo uoči aprilskog rata, oslanjajući se na zvaničnu srpsku propagandu i ideologiju, na aparat vlasti, činovništvo srpskog porekla i srpske političke stranke koje su imale svoje ogranke na jugu.

Nosioци otpora kapitulaciji pred Osovinom

S nemačkim pritiskom na Kraljevinu Jugoslaviju da se prikloni Trojnom paktu, od kasne jeseni 1940. rastao je otpor antifašističkih snaga da se ne prihvati kapitulacija. Poticao je od opozicionih snaga koje nisu prihvatale spoljnu i unutrašnju politiku kneza Pavia, predstavljajući produžetak borbe iz vremena vlade Milana Stojadinovića i zaključenja sporazuma o stvaranju Banovine Hrvatske, Srpske pravoslavne crkve sa patrijarhom Gavrilom Dožićem na čelu, vojnih krugova, Srpskog kulturnog kluba, istaknutih javnih radnika antifašističke orijentacije, komunisti. Ako izuzmemo komuniste kao jugoslovensku partiju i pojedine političare u Sloveniji, otpor protiv pristupanja Osovini imao je svoje uporište u Srbiji, Crnoj Gori i među srpskim narodom.

Otpor se sve jače izražavao sa nemačkim stezanjem Jugoslavije. Pritisak na Jugoslaviju Hitler je kombinovao sa znatnim koncesijama koje nije učinio nijednoj od država koje su ranije prišle Osovini. Iz tog vremena sačuvana je jedna nemačka ocena da se Nemačka prema Jugoslaviji ponašala kao prema „primadoni”. Hitleru je bio cilj da izbegne balkansku vojnu kampanju, ako se izuzme pomoć Italiji (plan „Marita”) čija je armija zaglibila u ratu sa Grčkom, iz dva razloga: prvo, da ne bi vezivao sebi ruke novom vojnom akcijom protiv Jugoslavije koja je mogla uticati na početak ostvarivanja plana „Barbarosa”, to jest napada na SSSR, koji je bio donet decembra 1940, i drugo, kako bi sačuvao celoviti privredni organizam Jugoslavije koji je već uveliko postao ukalkulisani deo nemačke ratne ekonomije. Do kog stepena su išli Hitlerovi ustupci najbolje se može videti iz Hitlerovog prihvatanja ponude Dragiše Cvetkovića novembra 1940. godine da se Jugoslaviji ustupi Solun, ukoliko ga Grčka izgubi.⁶⁴⁾ Jugoslovensko

⁶⁴⁾ VII, Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata (redaktor Antun Miletić), Beograd 1987, 6, 84, 95, 162, 202-203.

odbacivanje ideje da se posedne Solun dok se Grčka nalazila u ratu protiv Italije, što bi praktično značilo promenu strane u tekućem ratu i napuštanje neutralnosti, nije međutim značilo da se izlazak na Egejsko more nije priželjkivao ukoliko Grčka podlegne. U suštini, radilo se o nemačkom ustupku Srbima, pod formom proširenja teritorijalnih okvira Kraljevine Jugoslavije, jer je izlazak na Egejsko more bio stari istorijski san Srba. Jugoslavija bi se posedanjem ove velike luke osigurala da ona ne dođe u ruke Italije, koja bi mogla zatvoriti i poslednji prolaz Jugoslavije prema jugu.

Nemački pritisak na Jugoslaviju da prekine sa neutralnošću i pređe na stranu Osovine, imao je za uzvrat britanske protivmere da „poslednji balkanski neutralac” - Jugoslavija zauzme antiosovinsku poziciju. Prilaskom Jugoslavije Trojnom paktu olakšala bi se nemačka agresija na Grčku i zadao udarac britanskom ekspedicionom korpusu, uračunavajući izbacivanje Britanaca iz Evrope. Nemačkoj bi time pošlo za rukom da ugrozi britanske imperijalne puteve na Sredozemlju, posebno u istočnom basenu Mediterana. Britanci su oživeli staru zamisao o stvaranju balkanskog fronta od Dardanela do Trsta. Kao što su Nemci formalno Jugoslaviji a praktično Srbima nudili Solun, Britanci su u jeku krize stavljali do znanja da su spremni da posle rata podrže reviziju severozapadnih granica Kraljevine Jugoslavije prema Italiji, zadovoljavajući Slovence i Hrvate kojima su srpske aspiracije prema jugu, Egejskom moru, bile daleke i strane. ' Jedna i druga velika sila kombinovale su pritisak i ustupke, obećanja i pretnje, pravile vojne i političke računice; stizale su jedna za drugom političke i moralne opomene knezu i vladi; Velika Britanija i SAD, koje su je podržavale u balkanskoj krizi, dramatično su tražile da se vođe Jugoslavije uzdignu iznad dnevne opasnosti i misle na budućnost. Pretnje i pritisak Hitlera sticale su se istovremeno sa porukama engleskog kralja, Vinstona Cerčila i predsednika Franklina Ruzvelta knezu i Dragiši Cvetkoviću.^{66'}

Britanska politika širenja uticaja u jugoslovenskom prostoru sudarala se sa suprotnom nemačkom politikom. Sem političko-propagandnog odmeravanja, na tlu Jugoslavije sukobljavale su se i moćne obaveštajne službe jedne i druge velike sile. Pojačana je i aktivnost sovjetske vojno-obaveštajne i uopšte obaveštajne mreže, koja je delovala van KPJ ali i preko pojedinih članova KPJ koji su radili za NKVD, što se u ono vreme smatralo najvećim stepenom poverenja i časti u redovima jugoslovenskih komunisti. Uz finansijsku pomoć Kominterne (Dmitrij Manuilski), Josip Broz je uz pomoć Josipa Kopiniča (Vokšin, Vazduh - pseudonimi pod kojima se vodio), njegove pomoćnice - žene Stele (komuniste rodom iz Kavale) i advokata Vladimira Velebita, osnovao zagrebački radio-centar kao obaveštajni punkt za Jugoslaviju, druge balkanske i srednjeevropske zemlje. Josip Broz ostvarivao je vezu s Moskvom i kurirskim putem.

⁶⁵ B Petranović, N. Žutić, n.d., 168-173.

⁶⁶ Apriilski rat 1941, 141, 139-140, 271-3, 287-8.

Britanska obaveštajna služba radila je na osvajanju političkog prostora u Jugoslaviji, koristeći političare koji su bili na britanskom platnom spisku: Vječeslava Vildera iz Samostalne demokratske stranke (SDS), poznatog kao „pan Vilder“, koji je uoči pristupanja Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta prebegao u Grčku; Miloša Tupanjanina, vođe Saveza zemljoradnika posle odlaska šefa ove stranke Milana Gavrilovića za poslanika Kraljevine Jugoslavije u SSSR, inače od ranije poznatog frankofila i anglofila; vojvode Ilije Trifunovića Birčanina, predsednika „Narodne odbrane“. Iz do sada poznatih izvora znamo da je Savez zemljoradnika primao od Britanaca od jula 1940. novčanu subvenciju od 5.000 funti mesečno. Manje subvencije primali su i Narodna odbrana Ilije Trifunovića, Samostalna demokratska stranka (SDS), list „Nova riječ“ Vječeslava Vildera, prvaka samostalaca, te Sokićeva „Pravda“. Preko Saveza zemljoradnika Britanci su u Jugoslaviju uvozili oružje iz Grčke, koje je bilo smešteno u centrali Saveza zemljoradnika u Balkanskoj ulici u Beogradu, kao i radio-stanice.⁶⁷ Ostvarivane su i veze sa nizom drugih srpskih političara antifašističke orijentacije, kao i delom oficira, naročito iz vazduhoplovstva, među kojima je Britancima bio najbližiji brigadni general Borivoje Mirković, operativni izvršilac prevrata u noći 26/27. marta 1941. godine. Među britanskim obaveštajcima u Jugoslaviji nalazili su se ljudi koji su dugo radeći u Jugoslaviji poznavali istoriju i običaje zemlje, uspostavili poznanstva sa uticajnim privrednicima, političarima, vojnicima. Među njima su se isticali: Bil Bejli, koji je od 1928. radio u Trepči; Duan T. Bil Hadson, južnoafrički inženjer, zaposlen u podrinjskim rudnicima od 1936. godine; obaveštajci koji su delovali kao dopisnici britanskih listova (Terens Aterton i drugi).⁶⁸ Britanci su koristeći svoje i jugoslovenske novinare, povezane sa njihovim poslanstvom u Beogradu ili obaveštajnom službom, organizovali izlaženje novina sa snažnom antinacističkom orijentacijom.⁶⁹ Obaveštajci Velike Britanije u Jugoslaviji su izvodili ili pripremali diverzije na slovenačkim železnicama, brodovima u Dalmaciji, rušenju Đerdapa da bi se prekinuo transport Nemaca iz balkanskih zemalja, pre svega nafte iz Rumunije (Ploeštija). Zbog ovih aktivnosti u neutralnoj zemlji, Jugoslavija je otkazala boravak Britancu Julijusu Hanau.⁷⁰ Pripremane su sabotaze na mostovima u Beogradu i Mariboru, na železničkoj pruzi i drumovima na pravcu Niš - Caribrod i u Vardarskoj dolini. Britanci su za svoje ljude obezbedili radio-stanice u Sušaku, Ljubljani, Beogradu, Sarajevu, Nišu i Skoplju.⁷¹

⁶⁷ J. Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zagreb-Beograd, 1979, 46.

⁶⁸ Isto, 23-24.

⁶⁹ „Balkan Herald“, „Anglo-Jugoslav Review“, „Britanija“ (posle zabrane je izlazio pod nazivom „Čovečanstvo“ i „Danica“), novinska agencija „Britanova“, bilteni engleskog radia i štampe - Isto.

⁷⁰ Pored Hanaua proteran je i drugi britanski agent Hed (Head) - AVII, k-2, Elaborat 27. mart 1941, Reg., br. 19/2-1.

⁷¹ B. Petranović, N. Zutić, n.d., 83.

Na tlu Jugoslavije radila je organizacija Intelidžens servisa i SOE ili Uprava za specijalne operacije (Special Operations Executive), kojoj se uoči rata na čelu našao Tomas Masterson (Servis Mastersona). Istovremeno sa ovim aparatom obaveštajne službe, u Jugoslaviji je radio i razgranati aparat Poslanstva i konzularnih organa u Zagrebu, Ljubljani i Skoplju, uključujući i ispostave u Sarajevu i Splitu. Britanci nisu birali sredstva da potpale rat na Balkanu.

Britanski eksperti dobro su znali unutrašnje prilike u Jugoslaviji, kao i slabosti Jugoslovenske vojske, te nisu gajili iluzije - za razliku od Nemaca, koji su je zahvaljujući Hitlerovom kompleksu iz prvog svetskog rata precenjivali, videći u njoj srpsku vojsku iz prvog svetskog rata, što ona nije bila. Zalagali su se, kao i knez Pavle, za celinu Jugoslavije i njeno učvršćivanje iznutra, putem unutrašnje reorganizacije države. No, neposredno uoči aprilskog rata, Britanci su iz razloga vojne celishodnosti i svojih pragmatičnih interesa, praktično odustajali od jugoslovenske celine, preporučujući povlačenje Jugoslovenske vojske iz prostora severno od Save i Dunava i koncentracije celokupnih vojnih snaga na Dunavu radi prijema glavnog nemačkog udara. ' Britanska politika isključivo se rukovodila težnjom da se Nemcima zapreči put na jug, pri čemu su bili spremni bez i najmanje sentimentalnosti da žrtvuju svakog ko je tome mogao doprineti. Mada nisu verovali u Jugoslovensku vojsku, zamerali su - posle njenog brzog sloma i izvlačenje kralja, ministara i političara iz Jugoslavije - što nisu nastavljene borbe u brdskim predelima u kojima Nemci nisu mogli koristiti oklopne jedinice. Prevrat u Beogradu oduševljeno je pozdravljen, ali u kasnijem sumiranju rezultata Britanci nisu nalazili ekvivalenciju između uložениh napora da se Nemci zaustave i očekivanih efekata.

Jedno od osnovnih kontroverznih pitanja koje se postavljalo u javnom mnenju i u literaturi o Jugoslaviji uoči aprilskog rata, posebno o prevratu u Beogradu i padu namesničkog režima, jeste: da li su prevrat izveli Britanci koji su dobro platili zaverenike i deo građanskih političara, jednom rečju „da li je nešto trebalo da zvekne" da bi se oborili nosioci kapitulacije pred Nemačkom? Uticaj Britanaca na događaje, pa i SAD koje su ih podržavale, van spora je i ubedljivo potkrepljen verodostojnim i autentičnim izvorima. Međutim, sama britanska intervencija ne bi mnogo značila da seme njihove propagande nije padalo na plodno tlo; da u Srbiji i u srpskom narodu uopšte nije postojalo snažno slobodarsko, antifašističko i antigermansko raspoloženje. Srpski narod, političari i vojni rukovodeći sastav još su pamtili borbe sa Austro-Ugarskom i Nemačkom u prvom svetskom ratu, iz kojih je srpska vojska izašla ovenčana trijumfalnim pobedama na Ceru, Suvoboru i Kolubari. Koliko je iz dubina istorije naviralo prorusko i

¹¹⁷ Britancima je bilo najvažnije da Jugoslovenska vojska napadne u saradnji s Grcima Italijane u Albaniji, a da se sa severa serijom manevarskih akcija povuče do položaja na liniji Niš - Sarajevo. - AJ, Mikrofilm, Forin Ofis, FO 371, 302 08, Zajednički izveštaj Obaveštajnog potkomiteta 28. mart 1941 (procena obaveštajne službe o mogućoj jugoslovenskoj akciji).

slovensko osećanje, utoliko je iz vremena poslednjeg svetskog rata poticalo i ono antigermanskog karaktera. Težnja za slobodom i spremnost da se ona plati, nezavisno od cene, bilo je deo srpske nacionalne svesti. Otpor prema diktatu, nasilju, pretnjama i osvajanju proizilazio je iz tradicije celokupne srpske istorije. Demokratska opozicija u Srbiji zalagala se za vernost Francuskoj i Velikoj Britaniji. Iz redova ove opozicije dolazile su najoštrije kritike vlade Milana Stojadinovića i njenog spoljnopolitičkog kursa, razbijanja starih saveza i približavanja Italiji i Nemačkoj.⁷³ Ideološki i politički gledano, demokrati su napadali fašizam kao totalitarni sistem koji negira demokratiju i parlamentarizam. Među antifašistički orijentisanim političarima isticali su se Ljuba Davidović, Milan Grol, Jovan Joca Jovanović, Dragoljub Jovanović i drugi. Kao istaknuti antifašista, Dragoljub Jovanović je fašizam uzimao za najvećeg protivnika, smatrajući, međutim, da nema uslova da fašizam pobeđi u Srbiji, iako je u nekim užim političkim sredinama već bio uhvatio koren.

Britanski uticaj na prevrat 27. marta nikako se ne može posmatrati van postojećeg raspoloženja u srpskom narodu i vojsci. Januara 1941, prilikom posete Jugoslaviji i drugim balkanskim državama specijalnog izaslanika predsednika SAD Ruzvelta - pukovnika Vilijema Donovana, u cilju da pomogne organizaciji fronta otpora nemačkom prodoru, armijski general Dušan Simović je američkom oficiru jasno stavio do znanja da je Jugoslavija spremna da se suprotstavi diktatu Osovine.⁷⁴ U redovima Jugoslovenske vojske počelo je odranije tajno organizovanje oficira protiv kneza Pavia i režima njegovog predsednika vlade Milana Stojadinovića, kako zbog unutrašnje tako i zbog spoljne politike. Prvi organizator ovih tajnih grupa među oficirima bio je Borivoje Mirković, čije su kritike protiv režima obuhvatale ceo period od 1918. godine, sa posebnim naglaskom na šestojanuarski režim diktature kralja Aleksandra i politiku kneza Pavia u svojstvu prvog namesnika.⁵ Polovinom 1940. republikanac Jovan Đonović, jedan od bivših crnorukaca, predlagao je britanskim obaveštajcima u Beogradu rušenje namešničkog režima u Beogradu i germanofilskih struja oko kraha Borisa u Bugarskoj, koji je britanska vlada odbacila kao preuranjen.⁷⁶ Za većinu građanskih političara knez Pavle je bio političar blizak Velikoj Britaniji, ali je preovlađivalo ubeđenje da se katastrofa približava i da on neće uspeti da izbegne da Jugoslavija postane nemački satelit.

Raspoloženje protiv Nemačke u srpskom narodu je nesumnjiva činjenica. Sve najznačajnije organizacije i institucije srpskog društva

⁷³) Dr Dragoljub Jovanović je napadao spoljnu politiku Stojadinovićeve vlade 6. februara u ime „zemljoradničke levice”. - AJ, Zbirka Milana Stojadinovića, F-20; Saopštenje predstavnika Bloka narodnog sporazuma, Beograd 15. avgust 1938, Isto, F-34. B. Petranović, N. Žutić, n.d., 58-59.

⁷³) Isto, 84.

⁷⁶) AJ, Mikrofilm, Forin Ofis, FO 371;Filis Oti, Neki aspekti britansko-jugoslovenskih odnosa 1941. godine, Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Evropa, Beograd 1973, 94-5; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 81.

bile su za pružanje otpora nadirućem fašizmu. Pored prvaka demokrat-
skih stranaka i vojske, na strani nepopustljivog otpora nalazili su se i
predstavnici Srpske pravoslavne crkve, koja je već u vreme Konkordata
1937. bila stožer otpora protiv vlade Milana Stojadinovića.⁷⁷ Protiv sila
Osovine istupali su uticajni episkopi Srpske pravoslavne crkve, Valerijan
Pribičević i Nikolaj Velimirović. Patrijarh Srpske pravoslavne crkve
Gavrilo Dožić zahtevao je od kneza Pavia da ne popusti pod pritiskom.
Otpor paktu i kapitulaciji nije se samo izražavao u Srbiji, kao matici
srpskog naroda, već u srpskom narodu u celini: u Vojvodini, Bosni i
Hercegovini, krajevima Hrvatske naseljenim srpskim življem, u Crnoj
Gori, među Srbima u Makedoniji.

Iz svega toga proizilazi da je britanski pritisak, preko poruka
vođećih ljudi Velike Britanije i SAD, da Jugoslavija ne kapitulira pred
Osovinom, praćen nizom propagandnih, političkih i obaveštajnih akcija
u samoj Jugoslaviji da se izazove otpor Nemačkoj i Italiji, bio sinhroni-
zovan sa autohtonim otporom naroda u samoj zemlji. Bez te kompo-
nente narodnog nezadovoljstva britanski pokušaji da zapale Jugoslaviju
i Balkan ne bi mnogo značili. Reč je jednostavno o sticaju zajedničkih
interesa unutrašnjih i spoljnih snaga da se pruži otpor istovetnom
neprijatelju. Takva pojava je poznata u istoriji mnogih država i na nju
nailazimo u sličnim situacijama u prošlosti i savremenosti.

Jednostranom i preувелиčanom predstavljanju uloge Britanaca u
prevratu 27. marta 1941. najviše su doprinosili nemačka propaganda,
kao i njen derivat - propaganda malobrojnih pronemačkih snaga u
Srbiji. Među tim snagama najistaknutije mesto pripada Dimitriju
Ljotiću, šefu „Zbora“, koji je svim silama radio da preseče aktivnost
protiv Nemačke, smatrajući da spas zemlje leži u kapitulaciji pred
Berlinom. Ljotićeva analiza proizilazila je iz ideološke bliskosti vođe
„Zbora“ s ideologijom nacionalsocijalizma, uverenja da će Nemačka u
budućnosti krojiti sudbinu celog sveta, averzije prema Britancima i
neverice u mogućnost odbrane Kraljevine Jugoslavije. Svoja shvatanja
Ljotić je sažeto izložio u poslednjem broju svog „Biltena“, koji se
štampano pod zaštitom pukovnika Miloša Masalovića, šefa kabineta
generala Milana Nedića. Ljotić je propagirao da Hitler nije taj koji
izaziva rat već su to Jevreji koji u saradnji s komunistima nastoje da
izazovu svetsku katastrofu, kako bi preko „revolucije“ uništili hrišćan-
ske i nacionalne države i tako uspostavili svoje gospodarstvo. Tadašnje
međunarodne odnose Ljotić je posmatrao kroz prizmu borbe između
dva blokova: na jednoj strani nalazile su se države „liberalne demo-
kratije“ i SSSR-a, koje treba uništiti, a na drugoj strani fašističke sile
Osovine, kao osnovni „katalizatori“ novog evropskog poretka. Za

⁷⁷ O otporu konkordatu postoji brojna dokumentacija. - AJ, Zbirka M. Stojadinovića, F-3; Fond Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, F-54. Pored istupanja patrijarha Varnave („Opomena izdajnicima vere pravoslavne“), sačuvani su i protesti episkopa, eparhijskih saveta; pojavljivale su se antikonkordatske brošure, proglašile i leci. Protiv Konkordata je ustala i organizacija „Narodna odbrana“ - AJ, Fond Narodne skupštine, Kraljevine Jugoslavije, F-54.

Ljotića je uključivanje Jugoslavije u Hitlerov „novi poredak“ bio jedini način da se zemlja spase od boljševičke revolucije. Ljotić je u „Biltenu“ pisao da je hteo da spasi Balkan strašnog rata, gotovo apokaliptičnog karaktera, kao jedini način da Jugoslavija opstane. „Bilten“ je širio naročito među vojskom, nastojeći, po sopstvenom kazivanju, da vojnicima i oficirima da „duhovnu i političku hranu“, koje su bili lišeni 20 godina „malokrvnog života“ Jugoslavije.

Uklanjanjem Milana Nedića sa položaja ministra vojske i mornarice, Ljotićev „Zbor“ je zabranjen, a njegov vođa stavljen u kućni pritvor. Članovi „Zbora“ su hapšeni, jer su postojale sumnje da sa delom oficira koji podržavaju Milana Nedića mogu izvesti državni prevrat.^{78'}

Ljotićevci su iz skloništa upućivali pisma ljudima za koje su mogli računati da imaju neki politički uticaj, ne bi li ih zaustavili u akciji koja se pripremala protiv pristupa Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta. Ljotić je smatrao da ako se odbaci pakt nastupa rasulo države. U pomenutim pismima od građana se tražilo da zahtevaju od kneza Pavia da na čelo države dođe čvrsta i autoritativna vlada koja će poštovati Pakt., a s druge strane narodu ulivati poverenje da će sloboda i nezavisnost biti sačuvani. Pismo se završavalo sa molbom da se ne ogлуše i produže „antipaktovski rad“, primajući na sebe odgovornost za državni i narodni slom.^{79'}

Jedan od glavnih Ljotićevih propagandista bio je Danilo Gregorić, predsednik omladine „Zbora“, poklonik nemačke organizacije, njene vojne i ekonomske moći. Za vreme svog boravka u Nemačkoj, Gregorić se oduševio nacionalsocijalizmom. U knjizi „Privreda nacionalnog socijalizma“ Gregorić je propagirao Hitlerovu politiku i nacističku ideologiju.^{80'}

Istu liniju zastupali su i njegovi istomišljenici iz redova novinara i propagandista koji su u Nemačkoj gledali tvorca budućeg novog svetskog poretka, nasuprot trulom i raspalom Versajskom sistemu. Za Đorđa Perića, Milana Banića i druge, svako drugo rešenje od pristajanja na stranu Osovine bilo je jednako „nacionalnom samoubistvu“. Po ovim pronemački raspoloženim novinarima i publicistima, trebalo je iskoristiti priliku i prigrliti šansu koja se nudila Jugoslaviji.^{81'} Iza zavere je, po njima, stajala egoistička engleska politika, masonski krugovi i judejsko-komunističko-kapitalističke snage, koje su išle na žrtvovanje srpskog naroda.

Među antifašističkim snagama koje su ustajale protiv pristupa Jugoslavije Osovini i kapitulacije pred Nemačkom, nalazili su se i komunisti. Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u Dubravi kod Zagreba oktobra 1940. godine, ocenila je da je politika narodnog fronta

⁷⁸⁾ Aprilski rat 1941, 1969, 897.

¹⁹⁾ „Naša borba“, 28. septembar 1941.

^{m)} Aprilski rat 1941, 1969, 905-6.

⁵¹⁾ D. Ljotić, dr Danilo Gregorić, Milan Banić, dr Dimitrije Najdanović i drugi. - Vid. B. Petranović, N. Žutić, n.d., 639-671.

„krahirala“, da su komunisti dužni da se zauzmu za odbranu zemlje, s tim što je rat u toku - uključujući i napad Italije na Grčku - nastavlja da se karakteriše kao imperijalistički. Josip Broz je prvih dana decembra 1940. pisao daje grčki narod uvučen u imperijalistički rat i da nezaraćeni narodi Balkana nemaju razloga da se mešaju u grčko-italijanski sukob koji su izazvali „imperijalistički osvajači iz oba ratujuća tabora“.⁸² Za komuniste, koji su se nalazili pod direktnim ideološko-političkim uticajem Kominterne, bilo je bitno da se pruži otpor snagama fašizma kako bi se Nemačkoj stavili do znanja interesi SSSR-a na Balkanu. Rukovodstvo i štampa glorifikovali su SSSR i njegovu međunarodnu politiku, uzdizali do nebesa sovjetsku vojnu snagu, blagostanje u SSSR-u i u tzv. oslobođenim oblastima, pod kojima su se podrazumevale one stečene na osnovu tajnog sporazuma Moskve i Berlina o interesnim sferama.

Rukovodstvo KPJ nije smelo bez saglasnosti Kominterne sprovesti nijednu akciju, koja je mogla makar i malo odstupati od Staljinove generalne politike u međunarodnim odnosima. Josip Broz konsultuje Izvršni komitet Kominterne polovinom 1940. o celishodnosti obaranja namesničke vlade u Jugoslaviji i obrazovanja „istinske narodne vlade“ („radničko-seljačke vlade“), koja bi rukovala otporom naroda ukoliko fašističke zemlje podele Jugoslaviju i stvore države pod nemačkim ili italijanskim protektoratom. Rukovodstvo KPJ je pri tom računalo na zavođenje „diktature proletarijata“. Vilhelm Pik, Palmiro Toljati - Erkoli, Klement Gotvald i Dmitrij Manuilski su za Izvršni komitet Kominterne odbacili ovu ideju KPJ, smatrajući da ona precenjuje svoje snage, da se predloženom akcionom parolom može izazvati opasnost od izolovanja partije i stvoriti osnov za mešanje stranih imperijalista. Jednom rečju, da ona previđa međunarodnu situaciju stvorenu imperijalističkim ratom i stanje na Balkanu. Partija je trebalo da se suprotstavlja svim „špekulacijama o pomoći Crvene armije Sovjetskog Saveza u nekoj sličnoj avanturi“. Kominternu je od Partije tražila da u narodu, građanstvu i vojsci podržava svaku težnju za organizovanjem otpora i da pojača aktivnost protiv kapitulantskih tendencija vladajućeg režima. Tek ako bi bez otpora došlo do podele jugoslovenske države, KPJ bi morala da organizuje otpor protiv izdaje „jugoslovenske buržoazije i protiv nasilnih mjera stranih imperijalističkih sila“.⁸³

Komunisti su i te kako vodili računa o direktivama koje su dolazile iz daleka, pogotovu onima koje su se ticale osetljivih međunarodnih pitanja koja su se nalazila pod strogom Staljinovom kontrolom. Instrumentalna uloga komunističkih partija, kao sekcija Kominterne, u funkciji Staljinove spoljne politike nije sporna, iako je sam način sprovođenja ovih direktiva zavisio od uspešnosti njihove primene u datim nacionalnim okolnostima i razumevanja složenosti međunarodne

⁸²) „Proleter“, oktobar - novembar - decembar 1940, br. 9-10, Članak „Sovjetski Savez spriječio bratoubilački rat na Balkanu“.

⁸³) ACKSKJ (AJ), Fond Kl, 1940, neregistrovana grada.

situacije. Moskva je bila svesna privremenosti saveza sa Nemačkom, ali je usmeravala i sprovodila nadzor nad međunarodnom sferom komunističkog delovanja, starajući se da se Hitleru ne daju u ruke argumenti da optuži SSSR za kršenje ugovora iz avgusta 1939. godine. Sa retorikom o imperijalističkom ratu, komunisti su istovremeno sledili direktive iz Moskve da se u Jugoslaviji obezbedi što šira antifašistička koncentracija protiv politike kapitulacije Jugoslavije pred Nemačkom. Josip Broz je pred kraj 1940, preko britanskog poslanstva, nastojao da se poveže i sa Srpskim kulturnim klubom. Karakteristično je da britanska diplomatija nije krajem 1940. i početkom 1941. komuniste smatrala ozbiljnijom vojnom i političkom snagom u Jugoslaviji. Neuspešni su bili pokušaji da se prvaci KPJ povežu sa prvacima Udružene opozicije. Kontakti su uspostavljeni samo sa Dragoljubom Jovanovićem, koji se marta 1940. izdvojio iz Saveza zemljoradnika i obrazovao Narodnu seljačku stranku (NSS), ali je i prvak levih zemljoradnika pokazivao nepoverenje prema komunistima, kao ljudima sa „dve otadžbine“ (Jugoslavija i SSSR), a na drugoj strani zbog njihove isključivosti u smislu neprikosновенosti organizaciono-političkog identiteta vlastite stranke, koji se nije smeo dovoditi u pitanje. Samim tim i saradnja na osnovi iskrenih uzajamnih sporazuma bila je teško ostvariva. Jovanovićev politički uticaj je u Srbiji bio i dosta ograničen. Malobrojna „demokratska levica“ sa dr Ivanom Ribarom istupala je za saradnju s komunistima, samo što je i njen uticaj među demokratsko-antifašističkim slojevima srpskog društva bio više nego zanemarljiv.

Komunisti su polovinom marta 1941, kada se nemački pritisak na Jugoslaviju nalazio na vrhuncu, istupili protiv kapitulacije i za pakt o uzajamnoj pomoći sa SSSR-om. Režimska garnitura se napadala zbog politike „dvoličnjaštva“ prema SSSR-u. No i u tom kritičnom trenutku komunističko vodstvo je izjednačavalo sile Trojnog pakta i „engleski imperijalistički blok“, zahtevajući da se ni jednom ni drugom bloku ne prave nikakve koncesije. Neodređena situacija u kojoj se nalazio SSSR, paktom iz 1939. povezan sa Nemačkom, dok je na drugoj strani Nemačka već decembra 1940. donela plan da napadne SSSR, što Staljinu nije moglo biti nepoznato, uticala je i na karakter poruka u kojima je bilo izvesno samo traženje oslonca na SSSR, kao vida spašavanja nezavisnosti. Radilo se o nekoj vrsti neutralnosti između dva bloka, sa tačkom oslonca na SSSR-u. Zbog opšteg raspoloženja naroda protiv pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, naročito u srpskom narodu, te sovjetske zainteresovanosti da se Hitleru pruži otpor bez ostavljanja u tom smislu kompromitujućih tragova pred Berlinom, da bi se sporazum sačuvalao kao Staljinova strateška zamisao da SSSR ostane van rata u toku, jugoslovenski komunisti su se našli u antifašističkom frontu jugoslovenskih snaga uoči potpisivanja Bečkog protokola. U tom smislu ih je obavezivala i depeša Georgija Dimitrova od 22. marta 1941. da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred

Nemačkom, podrži svenarodni otpor politici „ratne najezde“, uz zahtevanje prijateljstva sa Sovjetskim Savezom.⁸⁴

Kao prvi namesnik, knez Pavle je sve konce vlasti držao u svojim rukama. Uživao je od prvog dana značajnu podršku Britanaca. Obrazovan u Velikoj Britaniji, aristokrata po manirima, suptilan znalac umetnosti, sujetan i vlastoljubiv kao i svi Karadorđevići, bio je više nego otuđen u svojoj zemlji. Vojni kor ga nije cenio jer nije poticao iz njegovih redova za razliku od kralja Aleksandra koji je delio dobro i zlo sa vojnicima, učestvovao u balkanskim i svetskom ratu, nije ni kao kralj izlazio iz vojničke uniforme. Knez Pavle je retko zalazio u unutrašnjost zemlje, pogotovu Srbije. Narod je bio razočaran što 28. juna 1939. nije prisustvovao proslavi na Kosovu Polju, kraj Gazimestana, povodom 550-godišnjice Kosovske bitke. Slobodan Jovanović je kneza Pavla ocenjivao kao kabinetskog čoveka, zakopčanog, uopštenog, zatvorenu prirodu koja se lako ne otvara, usamljenog, izolovanog, čoveka koji nema kome da se poveri. Uzimao ga je kao vrlo dobrog čoveka u normalno vreme, da kao diplomata sprovodi politiku jedne vlade, ali ne kao i čoveka koji sam može da vodi.⁸⁵ No, knez je istrajno nastavljao želju svog brata od strica, kralja Aleksandra, da ostane dosledno vladar Jugoslovena. Kralj je za života mislio da Pavlu izgradi stalnu rezidenciju u Zagrebu. Knez se i odmarao van Srbije, u svom dvorcu na Brdu kod Kranja. Vojska i političari Udružene opozicije nisu mu mogli oprostiti ustupke koje je učinio prilikom stvaranja Banovine Hrvatske, čime je kohezija zemlje bila ozbiljno ugrožena. Milan Stojadinović je kneza, izgleda bez osnova, optuživao da želi da prigrabi krunu prestolonasledniku, iako je on nastojao da mu preda vlast čim navrši punoletstvo, septembra 1941. godine. Svojom politikom popuštanja Hrvatima, a pri tome i stranac u Srbiji, knez je od protivnika bio napadan da se okružio „pljevom lakeja“.⁸⁶

Prihvatio je zaključenje sporazuma 1939. težeći, kao i Britanci, da iznutra ojača Jugoslaviju, mada je davanje autonomije Hrvatima izazvalo suprotan efekat. U vreme pritiska na Jugoslaviju, novembra 1940 - marta 1941, nastojao je da se država brani u celini, bez napuštanja Slovenije i Hrvatske, nalazeći da bi suprotno ponašanje značilo slom Jugoslavije kao državne ideje i napuštanje amaneta kralja Aleksandra. Nesumnjivo okrenut Britancima, knez je lavirao sa pozicija neutralnosti da ne bi izazvao drugu veliku silu, Nemačku. A kada se našao pred izborom između nemačkog ultimatumu i britanskog zahteva da se suprotstavi Nemačkoj i njenim potencijalnim saveznicima, knez Pavle se odlučio za pristup Osovini, uz koncesije koje je Nemačka učinila

⁸⁴) Aprilski rat 1941, 294.

⁸⁵) AJ D Jovanović, Političke uspomene, Memoari, knj. VI, 223-230.

⁸⁶) Ž L Knežević, 27. mart 1941, Njujork, 1979, 123.

Jugoslaviji.⁸⁷ Knez Pavle od ranije nije krio impresioniranost Nemačkom i njenom vojnom i ekonomskom organizacijom, ali su njegova osećanja bila na strani demokratskih sila. Prihvatio je nemačke uslove koje neki istoričari svode na formulu tzv. prinudne neutralnosti. Ova formula je predviđala pristup Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta, ali uz uslove sadržane u tajnim notama po kojima će Nemačka poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije, da vlade sila Osovine za vreme rata neće upućivati Jugoslaviji zahtev za prolaz ili prevoz trupa preko jugoslovenske državne teritorije. Istovremeno je potvrđeno da će Nemačka omogućiti da Jugoslavija posle rata dobije Solun i izlazak na Egejsko more. I danas ima mišljenja da bi reakcija naroda na pristup Jugoslavije Trojnom paktu bila drukčija, ako bi je i bilo, da su date koncesije bile obelodanjene. Hitler je izbegao javno objavljivanje ustupaka da ne bi došlo do reakcije nezadovoljstva u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji, kojima nisu date slične privilegije. Mada se ova pretpostavka ne sme zaobilaziti, izgleda nam da protivnici kapitulacije u vrhu političkog života i vojske, naroda pre svega, ne bi ustuknuli.

Knez Pavle je podlegao pritisku, videvši da ne može računati na pomoć Britanaca. Radilo se i o državniku koji je nesumnjivo imao veliku koncentraciju vlasti u svojim rukama, ali istovremeno i o čoveku koji nije bio sposoban za izvođenje odlučnih koraka. Koristio je vlast, ali nije imao snage - što je vid slabosti psihičke konstitucije - da se nosi sa njenim izazovima. Pristupajući Osovini, knez je istovremeno znao na kakvom se vulkanu nalazi. Iz toga ne treba izvlačiti zaključak da je on sam bio upoznat sa izvođenjem neposrednog prevrata, jer za takvu tvrdnju nema ozbiljnog dokaza.

Prilikom donošenja odluke knez se suočavao sa nizom nepovoljnih okolnosti: vojska nije bila sposobna da odbrani zemlju u sudaru sa najjačom i najmodernijom armijom na svetu u to vreme; knez nije bio siguran da će se Hrvati i Slovenci odupreti agresoru, čime se rizikovao raspad Jugoslavije, a nije bilo izgleda da ga Britanci podrže. Knezu su Britanci još ranije stavili do znanja da njihova flota neće ući u Jadransko more, zapravo da neće preći liniju severno od ostrva Krk. Između alternativa: da zarati bez podrške Britanaca ili da kapitulira ali spasi zemlju bez rata i ugrožavanja Jugoslavije, knez se odlučio za drugo rešenje. Početkom marta u Berghofu Hitler je od kneza tražio neodložni pristup Osovini.⁸⁸ Odluka o pristupu Osovini doneta je na Šestoj sednici Krunskog saveta, održanoj u Dvoru, 20. marta 1941. godine. Nemačka je preko svog poslanika u Beogradu, Viktora fon Herena, ultimativno

⁸⁷) Reč je o nekoj vrsti vojne neutralnosti Kraljevine, a na drugoj strani zadovoljavanju Srba obećanjem Soluna posle rata.

⁸⁸) Ribentrop je obavestio Viktora fon Herena o razgovoru Firera sa knezom Pavlom u Berghofu 4. marta 1941. Od Jugoslavije se očekivalo da priđe Trojnom paktu (ne i učešće u ratu) i obećanje da će se Nemačka postarati da po završetku rata Jugoslavija dobije Solun - Aprilski rat 1941, 202-203.

stavila do znanja Beogradu da se najdalje do 25. marta 1941. mora izjasniti, to jest pristupiti paktu.⁸⁹

Sa približavanjem raspleta, atmosfera se sve više usijavala a knez nalazio pred saznanjem o ultimativnosti nemačkog zahteva, britanske ogorčenosti zbog popuštanja, nezadovoljstva u svim slojevima srpskog društva.

Zavera je nastajala u uslovima srpskog i jugoslovenskog društvenog tla krajnje uzdrhtalog u uslovima starih i novih nacionalnih i političkih protivurečja, krize u srpsko-hrvatskim odnosima, nezadovoljstva Srba partikularnim rešavanjem nacionalnog pitanja omeđavanjem samo Banovine Hrvatske, razvitkom hrvatskog nacionalističkog ekstremizma, mržnje protiv kneza Pavla koja se kupila godinama, odnosima starih političara i mlađih ljudi, vojnih i civilnih faktora.

Knez Pavle je već godinama protiv sebe imao Udruženu opoziciju sa Acom Stanojevićem, Ljubomirom Davidovićem, Milošem Trifunovićem i Jovanom Jovanovićem. Opozicija je istupala za demokratizaciju zemlje, rešenje srpskog pitanja, protiv politike fašističkih sila, predstavljajući glavno antifašističko jezgro građanske politike. Mada raspoložena protiv kneza Pavla, opozicija nije bila antimonarhistička.

Učešće Srpske pravoslavne crkve na strani antifašističkih snaga davalo je neku mitsku snagu kosovske žrtve, opredeljenje za „carstvo nebesko“. Episkopi Velimirović i Pribičević bili su u tesnoj vezi sa Anglikanskom crkvom.⁹⁰ Istaknuta uloga u otporu kapitulaciji pripadala je patrijarhu Gavrilu Dožiću. Narodne organizacije iz Srbije i Crne Gore zasipale su SPC i njenog patrijarha depešama podrške. U depeši iz Andrijevice od 22. marta 1941. stajalo je da „Srpstvo stoji na braniku svoje nacije i svete crkve“ i da je „narod gotov položiti svoj život za otadžbinu i njenu slobodu“. Narod Berana molio je svog duhovnog poglavara da vodi brigu o integritetu jugoslovenske otadžbine. Organizacije Sumadije preklinjale su patrijarha da ne dopusti poniženje nacije. Iz Bileća je stigla poruka da su Hercegovci spremni kada budu pozvani da prolju svoju krv za slobodu i narodnu i državnu nezavisnost. Cetinjani su sa narodnog zbora odavali priznanje patrijarhu Gavrilu i Svetosavskoj crkvi. Iz Novog Sada patrijarhu je poručivano da se na osnovu pouka drugih naroda bezuslovno sačuva nacionalna čast, nezavisnost države i sloboda. Poruka iz Podgorice je glasila da je „čas iznad svega“. Pljevljaci su odluku vlade da kapitulira označavali kao obeščašćenje srpskog naroda. Beograd je u Patrijarhu gledao uzdanicu srpskog naroda, a junačku smrt je osećao kao slađu od „kukavičke predaje“.⁹¹

Srpski kulturni klub je bio na strani snaga koje su davale otpor kapitulaciji pred Hitlerom. Omladina ovog Kluba je sa omladinskim

⁸⁹ Nalog o postavljanju ultimativnog zahteva nemačkom poslaniku u Beogradu podneo je Joahim fon Ribentrop 19. marta 1941. U nalogu je bilo dozvoljeno odlaganje samo 24 časa - Aprilski rat 1941, 280-281.

⁹⁰ J. Marjanović, n.d., 24.

⁹¹ Lj. Durković Jakšić, Učešće patrijarha Gavrila i Sijiske pravoslavne crkve u događajima ispred i za vreme 27. marta 1941. i njihovo stradanje u toku rata, Beograd, 1980, 15-17.

organizacijama demokrata, zemljoradnika, trgovačke omladine Beograda, Saveza sokola obrazovala Front za odbranu otadžbine.

U audijenciji kod kneza Pavia, 20. marta 1941, Slobodan Jovanović, predsednik Srpskog kulturnog kluba, stavio je do znanja knezu da se govori o mogućnosti puča, založio se za obrazovanje koncentracione vlade i protiv potpisivanja pakta. Jovanović je rekao knezu da je „nezgodno“ da Jugoslavija prilazi paktu neposredno posle govora američkog predsednika u kome je on skoro objavio rat Nemačkoj. Smatrao je, takođe, da je narod mobilisan i da će krenuti u pravcu otpora. „To je“, govorio je, „kao kad se konj u punom trku zaustavlja i okreće u suprotnom pravcu“. Prema Jovanoviću, bilo je ostvareno jedinstveno nacionalno raspoloženje, od komunista do krajnje desnice, a Jugoslavija odustaje od odbrane. Iz toga mogu proizići nemiri slični onima iz vremena konkordatske krize, ali teži, jer je sada narod pod oružjem. Jovanović je Mačeka smatrao „izdajicom“, koji je prvo izdao demokratiju, a sada izdaje i nacionalizam.^{92'}

Armijski general Dušan Simović je polovinom marta 1941. dva puta bio primljen kod kneza Pavia. Komandant vazduhoplovstva je skrenuo pažnju knezu na nepopularnost njegove unutrašnje i spoljne politike. Simović je bio uveren da se protiv Nemaca može voditi samo gerilski rat i da se mora ponoviti Solunski front. Knezu je ukazao da jedva drži svoje oficire pod kontrolom i da se može desiti, u slučaju nepovoljnog obrta stvari i pogrešnih odluka, da avijatičari prvo bombarduju Komandu vazduhoplovstva, potom Generalštab i ministarstva, pa i Beli dvor.^{93'}

Protiv fašističkih tendencija u Jugoslaviji istupali su i masoni, koji su avgusta 1940. raspustili svoju organizaciju.

Na strani protivnika Osovine eksponiralo se i Udruženje rezervnih oficira, sa Vladetom Bogdanovićem kao predsednikom.

Knez je najzd morao da se suoči i sa krizom svoje vlade, kao pretposlednjim adutom protivnika pristupa Trojnom paktu. Ministri Cvetkovićeve vlade - dr Branko Čubrilović, Srđan Budisavljević i prof. Mihailo Konstantinović - dali su 21. marta 1941. ostavku na svoje ministarske dužnosti, nezadovoljni pristupanjem Jugoslavije Osovini.^{94'}

Prevrat 27. marta - izraz narodne volje ^f —=

Zbog pristupa Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta došlo je do demonstracija antifašističkih snaga širom Srbije, Vojvodine, Crne Gore, Dalmacije, Slovenije, Makedonije, čiji je epicentar bio u srpskom prostoru. Nosioći ovih demonstracija su patrioti raznih političkih orijentacija, komunisti, monarhisti, sveštena lica i uticajni episkopi Srpske pravoslavne crkve, pojedini oficiri i vojnici u nekim garnizonima.

⁹²⁾ AJ, D. Jovanović, Političke uspomene, knj. VI, 223-230.

⁹³⁾ A VII, Memoari D. Simovića II, rukopis, 14; V. Terzić, n.d., 1, 410-411.

⁹⁴⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 236.

Na vest o pristupu Kraljevine Protokolu Trojnog pakta u Beču, u dvorcu „Belvedere“, zapretno nezadovoljstvo kneževom kapitulacijom počelo je naglo da izbija među snagama nesprenim da se pomire sa ovim činom. Demonstracije su izbile u Beogradu, Kragujevcu, Kraljevu, Šapcu, Čačku, Jagodini (Svetozarevu), Kučevu, Vranju, Vlasotincima, Vršcu, Cetinju, Podgorici, Nikšiću, Kotoru, Valjevu, Rumi i mnogim drugim gradovima Srbije, Crne Gore, Vojvodine, u Sarajevu, Skoplju, Splitu, Ljubljani. Nezadovoljstvo kneževom politikom kapitulacije našlo je izraz i u bekstvu tri oficira Kraljeve garde u Grčku, gde se našao i Vješeslav Vilder.⁹⁵⁾

Prve demonstracije izbile su 24. marta uveče, na vest da se priprema zaključenje pakta.⁹⁶⁾ S obzirom na dosledan antinemački stav patrijarha Gavriila, u Beogradu se pročula vest da patrijarh organizuje pohod na Beograd. Komunisti su počeli da demonstriraju 25. marta 1941, nastavljajući demonstracije i narednog dana. U demonstracijama su se isticali beogradski studenti i đaci. Izvikavane su parole: „Bolje rat nego pakt“, „Bolje smrt nego ropstvo“, „Dole izdajnici“, „Dole Hitler“, „Dole pakt s Nemačkom“, „Živela sloboda“. Đaci su bojkotali nastavu. Policija i žandarmerija nisu uspevale da razbiju demonstrante. Čim bi žandarmi krenuli, demonstranti bi zapevali himnu, primoravajući čuvare reda da stanu u stav mirno. Raznorodnost demonstranata po svom političkom sastavu otkrivale su parole. Pred konakom episkopa Nikolaja Velimirovića manifestovao je narod Kraljeva. Stav episkopa bio je sadržan u rečima da ono „što su primili 16 ljudi ne prima 16 miliona“. U Jagodini su demonstrirali „levičari“, predvođeni Boškom Đuričićem, advokatskim pripravnikom.⁹⁷⁾ Sa parolama protiv Hitlera i Nemačke, čule su se patriotske i nacionalne pesme, klicalo kralju i dinastiji, Jugoslaviji, vojsci. U Kragujevcu su se čuli povici protiv „ciganske vlade“, pri čemu se aludiralo na Dragišu Cvetkovića, političara kojemu su vodeći ljudi opozicije osporavali svaku legitimnost i politički ugled. Sa radnicima u Smederevskoj Palanci demonstrirali su i učenici. Demonstranti su nosili jugoslovenske zastave. Đaci i studenti, mahom Srbi i Crnogorci, demonstrirali su u Skoplju, napadajući izdajnike (Vuka Brankovića).⁹⁸⁾ Demonstracije đaka su se u Skoplju razbijale u grupe sa po 200 lica, koje su se s vremenom na vreme sastajale na pojedinim tačkama grada. Zavisno od političkog raspoloženja, grupa đaka - demonstranata klicala je u Sarajevu kralju, „Rusiji“ ili uzvikivala suprotnu parolu - „dole Rusija“.⁹⁹⁾ U varošima u kojima je bio pijačni dan demonstrantima su se pridruživali seljaci. U Valjevu je demonstrirala grupa radnika iz fabrike „Vistad“. U izvorima se pominju seljaci iz sela Viševca, sreza lepeničkog, koji su

⁹⁵⁾ Z. Vučković, Sećanja iz rata, London, 1980, 52-53.

⁹⁶⁾ AVII, K-12, Br. reg. 44/4-1; B. Petranović, N. Zutić, n.d., 261.

⁹⁷⁾ Isto, K-12, Br. reg. 45/4-1; B. Petranović, N. Žutić 261.

⁹⁸⁾ Isto, Br. reg. 37/4-1.

⁹⁹⁾ Isto, Br. reg. 38/4-1.

došli u Raču Kragujevačku i manifestovali kralju i državi.¹⁰⁰⁾ U Sarajevu je jedna grupa bogoslova u okviru đачkih i demonstracija drugih građana manifestovala za „Srpstvo i Slovenstvo”.¹⁰¹⁾ Prilikom demonstracija u vojvođanskim varošima, gde su živeli folksdojčeri, nisu se mogli izbeći napadi na pripadnike manjine koji su se agresivno ili provokativno držali pred demonstrantima.¹⁰²⁾ Sa đacima viših razreda srednjih škola manifestovali su i „Sokoli”. Među demonstrantima u Vojvodini bilo je i seljaka, Srba i Hrvata.¹⁰³⁻¹ Policijski i žandarmerijski izveštaji skreću pažnju na demonstrante iz redova „levičara” (komunista), koji su iskorištavali priliku da u patriotskom okviru demonstracija izviku parole u slavu „Rusije” i saveza s njom, te protiv Hitlera i Musolinija.¹⁰⁴¹

Žandarmerija i policija su u vreme demonstracija u Beogradu i gradovima gde su zemlje Osovine imale poslanstva, odnosno konzulate, obezbeđivale diplomatska predstavništva od ogorčenih demonstranata, koji su uzvikivali parole protiv Hitlera.

Rezervni oficiri i vojni obveznici, naročito iz redova radnika, koje je potpisivanje Pakta zateklo na službi ili odsluženju vojne obaveze u Knjaževačkom garnizonu, na teritoriji Timočke divizijske oblasti, izašli su u sastavu jedne čete iz kasarni i zauzeli poštu, opštinu i sresko načelstvo. Na čelu pobunjene čete nalazio se kapetan II klase Božidar Mitić. Na gradskom trgu govorio je Dimitrije Todorović Kaplar, vodeći komunista, a zatim kapetan Mitić, pozivajući ostale oficire i vojnike da im se pridruže. Na intervenciju komandanta Timočke divizije četa se vratila u kasarnu, ali kapetan Mitić nije pristao da preda oružje. Tom prilikom uhapšeno je nekoliko levo orijentisanih rezervnih oficira i vojnika. Na vest o njihovom hapšenju, kapetan Mitić je pozvao četu da ponovo izađe iz kruga kasarne, ali se ona podelila: jedan deo je ostao u kasarni, a drugi, sa kapetanom Mitićem, prešao je Timok i uputio prema selu Bučju. U tom delu čete bilo je dosta radnika iz Knjaževca koji su tokom zime bili pozvani na vežbu.¹⁰⁵⁾

U Beogradu su uoči potpisivanja Pakta rasturani leci u kojima se vladi prebacivalo izdajstvo i otvoreno pozivalo na ustanak. Vlasti u prestonici očekivale su veće demonstracije, a u gradu je za 25. mart naređena vojna pripravnost. Sve ove mere predostrožnosti nisu mnogo pomagale, jer je atmosfera bila više nego eksplozivna. Među stanovništvom mesecima se stvarala klima protiv kapitulacije i njenih nosilaca iz kruga namesničkog režima. Rukovodstvo KPJ je polovinom marta 1941. pozvalo radnike i seljake, oficire i podoficire da istraju u borbi protiv kapitulacije režima, fašizma, „njemačkih imperijalističkih osvajača”, te da narodima Jugoslavije preti „strašna opasnost” da zemlja bude

¹⁰⁰¹ Isto, Br. reg. 50/4-1.

¹⁰¹⁾ Isto, Br. reg. 49/4-1.

¹⁰²⁾ Isto, Br. reg. 50/4-2.

¹⁰³⁾ Isto.

¹⁰⁴⁾ Isto, Br. reg. 50/4-3.

¹⁰⁵⁾ VII, Aprilski rat 1941, 1987, 265.

uvučena u rat, na čemu rade „engleski agenti“. U diplomatskim i političkim krugovima prestonice već danima se govorilo o mogućnosti svrgavanja kneza i vlade. Proteklih godina bilo je, takođe, pokušaja da se izvede puč i smeni nepopularna vlada. U uzavreloj situaciji mogli su se očekivati razni obrti. Kao što često biva u mutnim vremenima, svi su nešto očekivali, a niko se na pretnje nije obazirao, iako su organi reda preduzimali preventivne mere.

Prigušeno vrenje naročito se osećalo u vojsci, koja mada formalno van politike i te kako je doživljavala događaje koji su odlučivali sudbinu Jugoslavije, pitanje mira ili rata, kapitulacije ili otpora, priklanjanja na stranu demokratskih sila ili sila fašizma, prihvatanja koncesija Osovine ili suprotstavljanja agresivnoj nemačkoj politici. Defetistička komponenta naročito je zahvatila svest viših oficira i generala posle kapitulacije Francuske, ali ipak nije uspela da razori patriotizam i rodoljublje, naročito mlađeg starešinskog sastava Jugoslovenske vojske. Duh samopouzdanja pretežno je izvlačen iz uspeha srpske vojske u prvom svetskom ratu, kada su se srpski komandni kadar i boračka snaga proslavili u sukobima sa armijama feldmaršala Poćoreka 1914. i feldmaršala fon Makenzena 1915. koji je doveden sa delom nemačkih snaga na srpski front, pošto su Centralne sile prethodno osigurale da u rat na njihovoj strani uđe i Bugarska, sa zadatkom presecanja izvlačenja srpske vojske južnim pravcem, prema Grčkoj i Egejskom moru. Rodoljubive narodne pesme koje su pevali vojni obveznici marta 1941. govore o visokom borbenom moralu, čak lakomislenom samopouzdanju, jer se Hitleru proricalo da će zaglaviti u ratu protiv Jugoslavije, uzdizala slava Kumanova i Cera, moć Srbinova u odbrani Otadžbine. Zaboravljalo se za čas da Jugoslovenska vojska nije bila Srpska vojska iz prvog svetskog rata i da je kralj Aleksandar za života sklonio zastave Srpske vojske u muzej, da je u njoj služilo na hiljade oficira nesrpske narodnosti; da je vojska tehnički bila nespremna, a zemlja razorena dugotrajnom krizom i nacionalnim sukobima dovedena na rub propasti, u komandnom kadru zahvaćena nevericom u borbenu moć i mogućnost otpora Vermahtu, razjedena sumnjama o tome kako će se u ratu držati nesrpski narodi i nacionalne manjine, da li se može odbraniti severozapadni deo Jugoslavije - Slovenija i Hrvatska, i nije li to već bio znak raspadanja države.

Patriotsko raspoloženje mlađeg oficirskog sastava, Srba i starešina jugoslovenske orijentacije, u svim rodovima oružja je bilo zavidno, iako ispunjeno ozlojeđenošću na politiku vlade i kneza Pavia. Armijski vrh nije mogao oprostiti knezu Pavlu stvaranje hrvatskog „corpus separatuma“ 1939, čime je, po njegovom mišljenju, značajno opala odbrambena moć zemlje. Nezadovoljstvo dela oficira izraženo je stvaranjem tajnih grupa po garnizonima, čiji sastav i delatnost, političke namere i radijus uticaja u nas još nisu ispitani. O tim grupama širom garnizona govori

¹⁰⁶⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 254.

i Vinston Čerčil u svojim memoarima.¹⁰⁷ Centar otpora kapitulaciji pred Nemačkom nalazio se u snagama vazduhoplovstva, delimično u Kraljevoj gardi i u nekim jedinicama beogradskog garnizona. Zavera je nesumnjivo postojala i na njenom čelu su se nalazili armijski general Dušan Simović, komandant vazduhoplovstva, i njegov pomoćnik brigadni general Borivoje Mirković; jedan kao reprezentativni predstavnik vojske posle izvođenja i uspeha zavere, drugi kao njen operativni izvršilac.

Organizatori prevrata uviđali su da se mehanizam zavere mora aktivirati što pre, jer je opšte uzbuđenje u narodu doseglo vrhunac, posebno u prestonici. Odluku o prevratu u noći 26/27. marta doneo je general Simović. Međutim, rano se otvorilo pitanje da li je Simović ili Mirković bio duša rušenja kneza Pavla i njegove vlade, sa dovođenjem na presto maloletnog kralja Petra II. Po našem mišljenju, Simović je bio izrazito najistaknutija figura među oficirima - zaverenicima, ističući se od ranije antinemačkom politikom; zagovarao je Solunski front i na Ruzveltovog izaslanika pukovnika Donovena ostavio izvanredan utisak svojom nepokolebljivom odlučnošću suprotstavljanja kapitulaciji pred Nemačkom. U prethodnom periodu Simović je stajao u centru otpora, o čemu govore njegove intervencije kod kneza, Dragiše Cvetkovića, kod ministra vojske i mornarice generala Petra Pešića, kod načelnika Glavnog generalštaba generala Petra Košića i kod Srđana Budisavljevića, prvaka SDS i člana Cvetković - Mačekove vlade; Simović je na svoju stranu privukao Božidara Maksimovića i Dragutina Ikonića; general je vodio pregovore s verskim predstavnicima SPC - patrijarhom Gavrilom i episkopom Nikolajem Velimirovićem. U državno-vojnom i političko-verskom vrhu države Simović je bio nepomirljivi protivnik podleganja Osovini. Kao general od ugleda i uticaja, stojeći na čelu elitnog roda vojske - vazduhoplovstva, Simović je mogao povezivati oficire niže po činu, pregovarati sa drugom stranom, pa i uticati svojim autoritetom u raspletu na nove vlasti, spoljnopoličku orijentaciju Jugoslavije i njeno međunarodno predstavljanje, komandu nad vojskom. Simović navodi da je generalu Mirkoviću doveo majora Živana Kneževića, kao vezu sa Kraljevom gardom, te uputio više oficira - Đorđa Stanojlovića, Žiku Radojičića i Vasu Milica.¹⁰⁸ Plan prevrata izradio je Simović, prema ličnom kazivanju,¹⁰⁹ a sproveo general Mirković, stojeći na čelu udara sve dok se general Simović nije u zoru 27. marta našao u zgradi Ministarstva vojske i mornarice, gde se nalazio centar 1 glavni štab akcije.

¹⁰⁷ Čerčil piše da je brižljivo planiran „revolucionarni udar“ u malom krugu oficira oko D. Simovića. Za vođu pobune uzima Boru Mirkovića, kome su, između mnogih stotina rodoljuba, pomagali major Zivan Knežević i brat mu Radoje. „Mreža se širila iz Beograda do glavnih garnizona u zemlji - Zagreba, Skoplja i Sarajeva“. - V. Čerčil, Drugi svetski rat, tom III, Beograd, 147-8.

¹⁰⁸ Avii, Memoari Dušana Simovića, II deo, III odeljak, 256-262; B. Petranović, N. Žutić, n.d., 349-350.

¹⁰⁹ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 351-2.

Prevrat je izveden smišljeno, sistematski, beskrvno, ako se izuzme otpor jednog žandarma, slučajne žrtve. Pre svega, izbegnut je sukob sa snagama u vojsci koje su bile verne knezu Pavlu, koji se u noći 26/27. marta nalazio na putu za Sloveniju. Knez je u Zagrebu 27. marta odbio Mačekove savete da sa IV armijom krene na pučiste u Beograd.^{110'} Zemunska grupa, pod komandom generala Borivoja Mirkovića i pukovnika Dragutina Savića, načelnika štaba Komande vazduhoplovstva, izvela je, sa pešadijskim snagama iz Zemuna, posedanje mosta na Savi i uspostavila punu kontrolu između Beograda i Zemuna. Komandu nad svim snagama vazduhoplovstva primio je pukovnik Dragutin Savić. Vazduhoplovni pukovnik Stjepan Burazović zauzeo je sa svojim odeljenjem Upravu grada Beograda i stavio pod svoju kontrolu prestoničke policijske snage. Generalštabni potpukovnik Miodrag Lazić zauzeo je zgradu glavne telefonske centrale, pošte i telegrafa. Vojska je zauzela i radio-stanicu u Beogradu, sa postrojenjima u Rakovici i Makišu. Dva bataljona Kraljeve garde, sa potpukovnikom Stojanom Zdravkovićem, opkolila su dvor na Dedinju. Treći bataljon Kraljeve garde, pod komandom majora Zivana Kneževića, zauzeo je zgrade Predsedništva vlade i glavnih ministarstava, Glavnog generalštaba i Komande Beograda, posedajući istovremeno raskrsnice glavnih ulica: Kralja Milana, Kneza Miloša i Nemanjine kod Slavije i Londona, Terazije. Pešadijski major Danilo Zobenica je sa bataljonom bornih kola poseo deo Dvora na Dedinju, a drugim delom zauzeo poziciju u gradu, na raskrsnicama Kralja Milana, Miloševe i Nemanjine ulice. Jedna baterija artiljerijskog puka zatvorila je prilaze Beogradu od strane Banjice i Avale. ' Kralj nije bio u toku događaja vezanih za prevrat, tako da je njegov navodni proglas narodu preko Radio-Beograda pročitao marinski oficir Jakov Jovović, koji je imao glas sličan glasu kralja Petra II.^{112'}

Prevremeno dovođenje na presto kralja Petra II pre punoletstva predstavljalo je drugu reviziju Oktroisanog ustava posle stvaranja Banovine Hrvatske. Knez Pavle je, po povratku iz Zagreba, abdicirao i pod zaštitom jugoslovenskih oficira napustio istog dana tlo Jugoslavije, prešavši u Grčku, gde su ga prihvatili Britanci, koji će ga internirati u Keniju, gde je boravio sve vreme rata.^{113'} Zaverenici su izdali proglas u ime Kralja Petra II, koji je on naknadno potpisao. Kralj je stavljao do znanja Srbima, Hrvatima i Slovencima da je u ovom teškom trenutku za „naš narod“ odlučio da uzme u svoje ruke kraljevsku vlast. Pozivao je sve Srbe, Hrvate i Slovence da se okupe oko prestola. Narod je obavešten da vojska i mornarica već izvršavaju njegova naređenja, da su namesnici dali ostavke i da je mandat za sastav nove vlade poveren armijskom generalu Dušanu Simoviću.

¹¹⁰⁾ V. Terzić, n.d., knj. 1, 471.

^{m)} B. Petranović, N. Zutić, n.d., 350.

¹¹²⁾ Isto, 89.

¹¹³⁾ Kneginja Olga je preko engleskog dvora uzaludno pokušavala da knez iz zdravstvenih razloga promeni boravište (prede u Johannesburg u Južnoafričkoj uniji).

Prevrat je oduševljeno primljen u Beogradu i drugim gradovima Jugoslavije, sem u Zagrebu gde se smena vlasti nije ni osetila. Kralj i nova vlada mogli su se osloniti na sav srpski narod, na političke organizacije jugoslovenske i srpske orijentacije, na Srpsku pravoslavnu crkvu, organizaciju Sokola, na omladinske organizacije i grupe. Arhiepiskop pečki, mitropolit beogradsko-karlovački, Patrijarh srpski Gavriilo Dožić sa Svetim arhijerejskim sinodom Srpske pravoslavne crkve odlučno je istupao protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu u razgovorima sa knezom-namesnikom u Belom dvoru 20. i 23. marta 1941. godine, pozivajući se na tradiciju, glas u svetu, obavezu prema žrtvama datim za jugoslovensku državu. Patrijarh je smatrao da bi svaka suprotna politika u javnom mnjenju bila prihvaćena kao „bomba“ koja bi mogla izazvati eksploziju u zemlji. Jedan od namesnika, Radenko Stanković, uoči 27. marta protestovao je zbog patrijarhovog držanja, upućujući čak pretnje na adresu poglavara Srpske pravoslavne crkve.'

Sveti arhijerejski sabor SPC, održan u Beogradu u patrijaršijskom dvoru, pod predsedništvom patrijarha Gavriila, 27. marta 1941. na svom vanrednom zasjedanju pozdravio je događaje vezane za smenu na vrhu vlasti i kralja Petra II, izražavajući uverenje da će on uspešno povesti u budućnost „naš brod“ i da će se na njemu visoko lepršati „zastava slave“, pozeleo slogu naroda pod slavnim žezlom Karađorđevića.¹¹⁵ Patrijarh je zadužen od Svetog arhijerejskog sabora da preko radija objavi sveštenstvu i narodu poruku Sabora, koja je polazila od toga da se narod 27. marta 1941. privoleo carstvu nebeskom, to jest carstvu Božije istine i pravde, narodne sloge i slobode. „Taj večni ideal, nošen u srcima svih Srba i Srkinja, čuvan i razgorevan u svetilištima naših pravoslavnih hramova, ispisan na našim narodnim krstašima barjacima, jutros je osvanuo čist i svetao kao sunce, očišćen i opran od prašine navejane na nj i od svake mrlje...“ Patrijarh je pozivao da svi pobožni i složni, svi kao jedan čovek, vršimo svoju dužnost ispunjeni poštovanjem prema vlastima i vojnim i građanskim.¹¹⁶

Za patrijarha Gavriila 27. mart 1941. je imao značaj Vidovdana - 28. juna 1389. godine i jula 1914. godine.

Ceremonija uvođenja u vlast kralja Petra II obavljena je 28. marta 1941. polaganjem zakletve, a povodom njegovog stupanja na presto u Sabornoj crkvi u Beogradu i svima bogomoljama održano je svečano blagodarenje.

Čim je svet u jutarnjim časovima video tenkove i vojsku pod šlemovima na ulicama Beograda, počele su spontane manifestacije kralju i vojsci. Počelo je kod Oficirskog doma. „Od ugla do ugla, od kuće do kuće, pronela se vest da je kralj Petar II preuzeo vladarsku dužnost“, a na ulice prestonice pohrlile su hiljade ljudi da bi dali izraz svome oduševljenju. Na balkonima i prozorima kuća zalepršale su se

¹¹⁴) Dr Lj. Durković Jakšić, n.d., 13-15.

¹¹⁵) V. Terzić, n.d., 1, 477-8.

¹¹⁶) Isto.

zastave, pojavile slike kralja Petra II; izašla su vanredna izdanja listova sa najnovijim vestima. Najveća masa sveta našla se u neposrednom centru grada, na Terazijama, ali su se nepregledne povorke s periferije slivale ka glavnim arterijama grada. Najviše se klicalo kralju i narodnoj vojsci. Omladina je kitila cvećem vojsku i nosila na rukama oficire. Mladi major obratio se građanima kod Narodnog pozorišta sa „braćo i sestre“, tražeći od naroda da se u miru razide. Reka naroda je tek narastala; manifestacije su zapravo počinjale. U nepreglednoj masi našli su se ljudi svih političkih boja, sem malobrojnih građana koji su podržavali smenjeni režim ili pronemačku orijentaciju. Komunisti nisu znali za prevrat niti u njemu učestvovali, ali su se uključili u manifestacije kojima su tokom dana sve više davali svoj ton. Odjekivale su parole: „Živela narodna vlada“, „Živela narodna vojska“, „Vojska s narodom“, „Tražimo demokratska narodna prava“, „Amnestija za političke osuđeničke“. Spontano su se redali govornici, istupajući sa zidova, postolja spomenika, sa improvizovanih govornica i kamiona, s ramena pojedinih građana. Novinski izveštaji pokazuju putanju manifestanata; ulicom Kraljice Marije, prema Tehničkom fakultetu, Kralja Aleksandra ulicom, zatim ulicom Jovana Ristića, gde se masa zaustavila pred poslanstvom SSSR-a i tu manifestovala, bezuspešno pokušavajući da izazove sovjetske diplomate ne bi li se pojavili. Šta više, prozori su bili zatvoreni i saloni spuštani. Za sovjetske diplomate bilo je rizično da se javno izjašnjavaju o događaju koji je poremetio planove Trećeg rajha, izazvao moralni udarac Hitleru na vrhuncu njegove moći i to pobeđničkoj vojnoj sili koja je bacila na kolena Poljsku i Francusku, potisnula Englesku sa severa kontinenta; tim pre, što je Sovjetska Rusija bila u ugovornim odnosima sa Nemačkom. Na trgu Slavija govorili su predstavnici omladine, radnika i dr Dragoljub Jovanović, generalni sekretar Narodne seljačke stranke. Sa Slavije povorka je krenula Hartvigovom ulicom (danas Beogradskom), ulivajući se u ulicu Kralja Aleksandra (danas Bulevar revolucije) i zastala pred spomenikom Vuka Karadžića, gde je paloo nekoliko vatrenih govora.

Dinamični karakter manifestacijama sve više su davali komunisti i članovi SKOJ-a. Pojedini istaknuti komunisti javno su govorili, iako je to po partijskim normama bilo zabranjeno, čime su se praktično prvi put posle 1921. godine polulegalizovali. Pred spomenikom Vuku Karadžiću govorio je i Sima Milošević, profesor Univerziteta. Povorka je zatim skrenula opet u ulicu Kraljice Marije i produžila prema fabrici Vlade Ilica, gde su manifestantima prišli radnici.

Komunisti su se uključili u manifestacije oko 10,30, dajući im svoje obeležje. Najčešće komunističke parole u manifestacijama su bile: „Savez sa Rusijom“, „Beograd - Moskva“, „Branit ćemo zemlju“, „Dole Hitler“, „Dole fašizam“, „Hoćemo narodnu vladu“, „Raspustite koncentracione logore“. Svetozar Vukmanović je govorio pred Tehničkim fakultetom, a na Slaviji - po Dilasovoj instrukciji - u ime KPJ. Miting na Slaviji prevazišao je sva očekivanja, jer je na njemu učestvo-

vaio oko 100.000 ljudi. Na raznim tačkama Beograda govorili su prvaci KPJ: Spasenija Cana Babović, Rade Končar, Ivo Lola Ribar. Komunisti su sa periferije pokretali manje grupe demonstancija koje su na putu do Bajlonijeve pijace znale narasti na 50.000 ljudi.¹¹⁷⁾ Komunistički leci prekrili su Beograd. Komunističke demonstracije su, na osnovu nove direktive Kominterne od 29. marta - da se prekinu istupanja protiv vlade - obustavljene.

Glavne ulice u centru bile su zakrčene oduševljenim narodom (Knez Mihailova, Poenkareva), koji je pozdravljao vojsku pod šlemovima i noževima na puškama, zaduženu da čuva red. Predgrađa Beograda su bila svečano okićena i u prazničnom raspoloženju.¹¹⁸⁾ Antifašistički tutanj Beograda čula je toga dana cela Jugoslavija, Evropa i svet.

Nije trebalo biti dalekovid pa znati da Hitler neće bez reakcije odbolovati strašan šamar koji mu je bio zadat u Beogradu, neposredno posle svečanosti u dvorcu „Belvedere“, ali narod se u patriotskom ushićenju nije obazirao na moguće posledice. Ono što je do tada radila vlada Cvetkovića bilo je suprotno volji naroda, dok je prevrat bio izlaz koji je odgovarao njegovom raspoloženju. Te zore progovorila je „snaga i svest našega naroda“, isticalo se u Proglasu Saveta patriotskih, srpskih kulturnih i privrednih organizacija i ustanova „za vladu narodnog poverenja“, koji su potpisali predsednici: dr Vladimir Ćorović, dr Vladimir Belajčić, dr Vladimir Đorđević i drugi.¹¹⁹⁾ Narodnim učiteljima i učiteljicama obratilo se i Jugoslovensko učiteljsko udruženje. U Ratničkom domu u Beogradu Središnja uprava udruženja rezervnih oficira i ratnika primila je dužnost, sa koje je 22. marta 1941. bila nezakonito uklonjena. Na manifestacionom zboru Udruženja, koji je otvorio inž. Nikodije Bogdanović, pozdravljen je dolazak na presto kralja Petra II Karađorđevića. Beogradskim ulicama manifestovali su i Sokoli kojima su se pridružili četnici, kličući kralju, vojsci, Jugoslaviji i sokolstvu.

Oduševljenje je zahvatilo i gradove Crne Gore. Na Cetinju i drugim gradovima Crne Gore na ulice su izašli svi: i stari i mladi, žensko i muško, seljaci, činovnici i radnici. „Crnogorac ne može da ne izrazi svoje zadovoljstvo ako ne bi pucao iz puške ili revolvera. Za to se na sve strane čuju pucnji koji oglašavaju veliku narodnu radost.“¹²⁰⁾ Đacima kotorske gimnazije obratio se pukovnik Savo Orović, komandant Bokokotorskog puka, s rečima da je sudbina na strani Jugoslavije, jer je s njom velika „slovenska Rusija“.

Manifestacijama su prekriveni gradovi i varoši Vojvodine. Masa sveta, koliko Novi Sad nikada do tada nije video, svrstala se pred spomenikom Svetozaru Miletiću, dok su muzike intonirale državnu

B. Petranović, N. Žutić, n.d., 423.

⁸⁾ „Politika“, 28. mart 1941.

Z. Knežević, n.d., 373.

¹²⁰⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 427.

himnu i nacionalne pesme. Prilikom prolaska povorke pored Štaba prve armijske oblasti oduševljeno je aklamirano kralju Petru. Na čelu povorke Novosadana nalazio se predsednik Matice srpske i jedan od prvaka Samostalne demokratske stranke, dr Aleksandar Moč.^{121'}

Vojska je oduševljeno pozdravljena i u Splitu, prilikom obilaska grada; uveče 27. marta priređena je vojnička bakljada. Kraljevo stupanje na presto pozdravljeno je i u Ljubljani, Sarajevu, Skoplju.^{122'}

Dragoljub Jovanović će kasnije oceniti 27. mart kao treći srpski ustanak. Srbi su se tog dana listom pobunili i na duši im je laknulo kad su pred svetom rekli: „bolje rat nego pakt“.

Vođe zapadnih demokratija - Vinston Čerčil i Franklin Ruzvelt - patetično su pozdravili beogradski prevrat. Čerčil je poručivao da je Jugoslavija ponovo našla svoju dušu.^{123'} Svetska štampa demokratskih i neutralnih država govorila je u zanosu o prevratu u Beogradu. Moglo se pročitati da je u Beogradu izvršen prevrat u zoru, pisalo se o beogradskom proleću, pozdravljana je beogradska „revolucija“; da se Beograd otrešao ministara koji su stavili na kocku čast Jugoslavije; da je Hitler doživeo najveći diplomatski neuspeh, a „jugoslovenski narod“ pokazao dostojan svoje prošlosti. Isticala se neocenljiva vrednost promena u Jugoslaviji: da je 27. mart jedan od najznačajnijih dana u istoriji slobodnih ljudi; Srbi su oni koji su pokrenuli talase nezadovoljstva; radilo se o narodu koji se nije dao uplašiti niti podlegnuti Hitlerovim trikovima.^{124'}

Prevrat u Beogradu davao je podstrek i borcima pokreta otpora u zemljama okupirane Evrope, u Francuskoj, Poljskoj i drugim zemljama. Nasuprot ovoj lavini vesti i interesovanja za ono što se zbilo u balkanskoj prestonici, u nemačkim i italijanskim novinama prvo je stajalo da situacija ostaje mutna, dok nije počelo „drvlje i kamenje“ na vladu u Beogradu zbog zlostavljanja nemačkih diplomata i građana, napada na nemačke ustanove, uvreda koje su se činile Trećem rajhu.^{125'} Štampa Osovine je sve više naglašavala različit stav prema 27. martu jugoslovenskih naroda, pre svega Srba i Hrvata, čime je nagoveštavala politiku razdvajanja putem produbljanja suprotnosti, radi njihovog korišćenja prilikom predstojećeg slamanja Jugoslavije.^{126'}

Zagreb nije manifestovao 27. marta 1941. godine, ako se izuzme jedna grupa manifestanata koja je narednog dana istupila na ulicama grada, sastavljena - po policijskom izveštaju - od „levičara“,^{127'} Nijednoj

¹²¹⁾ „Politika“, 28. mart 1941.

¹²²⁾ Isto; „Obzor“, 28 ožujak 1941; AJ, 38 - 8 - 33.

¹²³⁾ Vest iz Beograda za Čerčila je bila „bar jedan opipljiv rezultat naših očajničkih napora da se na Balkanu obrazuje saveznički front i spreči da ne padne sve komad po komad pod Hitlerovu vlast“ - Govor pred Centralnim savetom Konzervativne stranke, V. Čerčil, n.d., 3, 153,

¹²⁴⁾ B. Petranović, N. Zutić, n.d., 446-6.

¹²⁵⁾ Isto, 471-2, 474.

¹²⁶⁾ Isto, 457.

¹²⁷⁾ Isto, 388-9.

struji hrvatske politike, sem onim najzvanichnijim faktorima koji su se u skladu sa uobicajenom procedurom i ceremonijalom morali izjasnjavati o promeni do koje je doslo u Beogradu, nije odgovarao 27-martovski prevrat. Macsek se bojao da izlazak vojske na scenu ne ugrozi sporazum o Banovini Hrvatskoj, a fašističko-separatističke struje u suštini su bile protiv svih vidova jugoslovenstva i održanja Jugoslavije. Sem toga, beogradski događaji ugrožavali su interese Osovine. Prevrat koji se zbio u Beogradu primio je intimno s indignacijom nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac. Za nadbiskupa je u pitanju bio državni udar iz kojeg probija činjenica da su Srbi i Hrvati dva svijeta koji se nikada neće ujediniti dok je jedan od njih u životu. „Duh bizantizma je nešto tako grozno daje Svemogućí, a Sveznajući bog u stanju parirati intrigama i podvalama tih ljudi. Za nas je to nešto nepojmljivo, da se ugovori i obaveze kidaju bez ikakvih skrupula“. Za Stepinca, 27. marta 1941. na ulicama Beograda nije bilo nijednog poštenog čoveka, već je delovala „samo razularena masa željna krvi, užitaka i para“. I opet: „Sve u svemu Hrvati i Srbi dva su svijeta, sjeverni i južni pol koji se nikada neće približiti, osim čudom božjim. Shizma je najveće prokletstvo Evrope, skoro veće nego protestantizam. Tu nema morala, nema načela, nema istine, nema pravde, nema poštenja.“¹²⁸

Često se raspravljalo, polemisalo i licitiralo je li 27. mart srpski ili jugoslovenski. U centru otpora nesumnjivo je bio srpski narod, koji je izvršilac prevrata u krajnjoj liniji. Berlin je doživeo prevrat kao zaverenički čin srpskih oficira i akt srpskog naroda koji se suprotstavio 1941, kao i 1914. godine. Iz svih naknadnih reakcija Hitlera i drugih ustanova i komandi Trećeg rajha nije teško uočiti da se događaj tretira kao srpski. Čak je i operacija bombardovanja Beograda dobila simboličnu šifru - „Kazna“, jer se svodila na Hitlerovu osvetu slobodarskom Beogradu. Napadajući Jugoslaviju, Nemačka je sasvim drukčija merila imala prema srpskom narodu i nesrpskim narodima, na šta je najvećim delom uticalo nemačko razumevanje prevrata kao izrazito srpskog čina. Prevrat od 27. marta je bio u duhu i izraz tradicija srpske istorije.

Jugoslovensku dimenziju događaju daju neke druge činjenice: reč je o smeni vlasti u Kraljevini Jugoslaviji, prevratu protiv režima koji je u ime Kraljevine Jugoslavije zaključio jedan međunarodni akt, a tako su ga doživljavali i saveznički faktori. Jugoslovensko obeležje 27. martu daje i podrška nekih organizacija prevratu, koje su nominalno bile jugoslovenske ili rasprostranjene na svoj teritoriji Jugoslavije, a pre svega antifašističko istupanje komunista koji su bili izrazito jugoslovenska partija u ilegalnosti. Iako su najveće demonstracije, odnosno manifestacije održane u gradovima Srbije, Crne Gore i Vojvodine, one su bile organizovane i u Splitu, Ljubljani, Sarajevu, Skoplju.

¹²⁸ AJ, Poslanstvo pri Vatikanu, Dnevnik Stepinca, knj. IV, 172-173; B. Petranović, N. Žutić, n.d.. 672.

Vlada Dušana Simovića i pitanje otpora

Nova vlada obrazovana je pod predsedništvom Dušana Simovića, a u njoj su se, u svojstvu potpredsednika, nalazili Vlatko Maček i Slobodan Jovanović, a kao članovi Bogoljub Jevtić, Fran Kulovec, Momčilo Ninčić, Miloš Trifunović, Milan Grol, Miha Krek, Džafer Kulenović, Bariša Smoljan, Juraj Sutej, Ivan Andres, Josip Torbar, Srđan Budisavljević, Branko Čubrilović, Milan Gavrilović, Bogoljub Ilić, Jovan Banjanin, Marko Daković, Sava Kosanović, Božidar Marković. U odnosu na oborenu vladu Cvetkovića, u novoj vladi se našlo osam ministara iz prethodne vlade: Maček, Šutej, Andres, Torbar, Smoljan, Kulovec, Krek i Kulenović. Čubrilović i Budisavljević su se takođe nalazili u vladi Cvetković - Maček, ali su oni dali ostavke zbog kapitulacije Vlade pred Osovinom. Resor inostranih poslova dobio je radikal Momčilo Ninčić, ministar inostranih poslova i pod kraljem Aleksandrom, koji ga je tretirao kao svog prvog činovnika u ovom resoru, a vojske i mornarice general Bogoljub Ilić, koji je zamenio generala Petra Pešića. Za novu vladu je karakteristično da su u njoj bile zastupljene sve političke struje: bivši predstavnici Udružene opozicije (Grol i Božidar Marković ispred demokrata, Miloš Trifunović radikala i Milan Gavrilović, šef Saveza zemljoradnika do odlaska u Moskvu za poslanika Kraljevine). Slobodan Jovanović je zauzeo mesto potpredsednika vlade, kao ugledni naučnik i profesor univerziteta, a ne kao predsednik Srpskog kulturnog kluba. U vladi su bili predstavljeni i samostalni demokrati preko svog prvaka dr Srđana Budisavljevića i Save Kosanovića, kao i Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) preko Jovana Banjanina, poznatog kao „apostol jugoslovenstva”. Jugoslovensku muslimansku organizaciju predstavljao je Džafer Kulenović, a Hrvatsku seljačku stranku Maček sa Šutejom, Torbarom, Smoljanom i Andresom. Posle decenijskog odsustvovanja u političkom životu, u Simo više voj vladi se našao i ugledni crnogorski političar Marko Daković, bivši crnorukac i jedan od organizatora Podgoričke skupštine iz novembra 1918. godine. U vladi su po nacionalnoj strukturi bili predstavljeni Srbi, Hrvati i Slovenci.

Odlučeno je da se u vladi zadrže svi ministri Hrvati sa dosadašnjim resorima, kao i predstavnici Slovenske ljudske stranke (klerikalaca) i bosanskih muslimana. Iako je u vladi bilo rezervisano mesto za Mačeka i druge prvake HSS, ovaj nije bio spreman da dođe u Beograd pre nego što se ispune uslovi koje je postavljao u vezi sa Sporazumom Cvetković - Maček. Do preuzimanja dužnosti, 4. aprila 1941, Maček je nastojao da dobije garancije za sporazum iz 1939. i neke nove ustupke na koje je Simović pristao. Hrvatske zahteve su podržavali i Britanci,

¹²⁹ Postignuti sporazum je konkretizovan i oživotvoren uredbama o razgraničenju poslova ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske; o Oružništvu (žandarmeriji) Banovine, proširenjem ovlašćenja Bana u normativnoj sferi vezanoj za Oružništvo; Banovinskom sudu za zaštitu države, ovlašćenju Bana da uređuje pitanje javne sigurnosti, mira poredka; uredbom o povraćaju prava i poništenju osude zbog politički kažnjivih dela, i drugim propisima - Lj. Boban, n.d., 424-429.

rukovođeni težnjom da Jugoslavija u budućem ratu bude što čvršća iznutra.^{130'} Sa Simovićem i Britancima da privole Mačeka da stupi u vladu i dođe u Beograd nadmetali su se Nemci, ali u suprotnom pravcu - da ne dolazi u prestonicu i da izdvoji Hrvatsku iz sastava Kraljevine Jugoslavije, dajući istovremeno ratni povod Trećem rajhu posle 27. marta 1941. godine. Sa Mačekom je u tom smislu vodio razgovore specijalni opunomoćenik Joahima fon Ribentropa Valter Maletke, istina bez uspeha, jer je Maček - čim je izdejstvovao ustupke od Simovića - stigao u Beograd.^{131'}

Simović je želeo da obrazuje vladu „narodnog spasa“. Bilo je čak predviđeno da se u vladi nađu episkop Nikolaj Velimirović i rimokatolički biskup Antun Akšamović. Za člana vlade general Ilić je predložio i Dimitrija Ljotića, pod uslovom da osudi pakt i prethodno se izjasni za Engleze, ali je šef „Zbora“ odbio ovu ponudu.^{132'}

Oko obrazovanja Simovićeve vlade postoji više kontroverzi. Prema Radoju Kneževiću, čiji se uticaj u obrazovanju vlade nikako ne može previđati, Simović je ispoljavao diktatorske sklonosti, imajući pred očima ulogu generala Jona Antoneskua u Rumuniji.^{133'} Ipak, nadvladalo je političko rešenje.

Pojedini učesnici prevrata smatrali su da bi general Simović zaista trebalo da uzme svu vlast u svoje ruke, izbegne političare i duga raspravljanja oko spoljnih i unutrašnjih pitanja, jer se radilo o dramatičnoj situaciji i neophodnosti akcije radi dobijanja u vremenu. Simovićeve vlada, po ovim gledištima, trebalo je da se sastoji samo od nekoliko najvažnijih ministarstava (vojske, spoljnih i unutrašnjih poslova, finansija, saobraćaja, pošta), na čelu kojih bi se nalazili generali. Ovo stanovište je slično tendencijama o kojima piše i Radoje Knežević. Međutim, isti izvori saopštavaju da se Simović u datoj situaciji protivio zavođenju vojne diktature. Smatrao je da vladu treba obrazovati od predstavnika svih političkih stranaka, sa uglednim ljudima van partija. Vlada bi bila vlada široke koalicije koja bi imala podršku celog naroda, tako da sve stranke, a preko njih i narod, podjednako snose odgovornost za politiku i odluke koje ona bude donosila. Hrvatima je, i po zagovornicima vojne diktature, trebalo dati sva potrebna uverenja da Sporazum Cvetković - Maček ostaje na snazi i da se ne radi o nikakvoj isključivo srpskoj politici, već o zajedničkom interesu Jugoslavije kao celine. Na Hrvate je trebalo apelovati da ostanu čvrsto uz Srbe. U budućoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja težilo se uspostavljanju trajnog jedinstva. Vojna diktatura nije bila ideal oficira već neophodna potreba trenutka u kome se nalazila Jugoslavija, omogućavajući da se radi brzo i odlučno.^{134'}

J[^] B. Petranović, N. Žutić, n.d., 515, 524, 528-9. itd.

Maček je otputovao u Beograd 4. aprila 1941. Izjavio je u Zagrebu, pre odlaska, da će saradnja Hrvata u vladi doprineti da „stečena prava Hrvata“ budu ne samo

s poštovana i učvršćena već i „produbljena“ - M. Stefanovski, n.d., 114.

Isto, 102.

¹³³⁾ Isto.

¹³⁴⁾ AVII, K-4, Reg. br. 44/1-1.

Simovićevo svedočenje o njegovoj diktatorskoj ulozi je sasvim suprotno onom koje iznosi Radoje Knežević, jer je - po njemu - Radoje Knežević nudio Simoviću naročit položaj „upravljачa države“, što je bio i Antonesku u Rumuniji.¹³⁵⁾ Jakob Hoptner, pak, smatra da je ideju 0 Antoneskuiu izneo general Borivoje Mirković, koji se zalagao za generalsku vladu kojoj bi on stajao na čelu, ali je u toj zamisli naišao na energično protivljenje Radoja Kneževića. Knežević je u državnom udaru gledao okončanje diktature i vraćanje vlasti narodu. Udar je, po njemu, „prekidao moralnu anarhiju i obnavljao politički i moralni red zgažen dvanaest godina ranije“. ⁶⁾ Mirković je, prema ovoj verziji, odstupio od svoje ideje i vlada je sastavljena u demokratskom smislu od svih predstavnika stranaka i tri naroda Jugoslavije.

Predviđanja nekih učesnika u prevratu iz redova vojnih lica obistinila su se više nego brzo. Nije bilo vreme za demokratski disput 1 zaklinjanje u napredne političke namere, već za dejstvo u smislu ratnih priprema. Sa toga stanovišta vlada je uveliko zatajila. Srpske i hrvatske političare, naročito poslednje, razdirale su sumnje u namere zaverenika u odnosu na unutrašnji poredak, pre svega položaj Hrvata, hoće li sporazum biti poštovan ili ne, a na drugoj strani došlo je i do neviđenog kolebanja oko preduzimanja hitnih odbrambenih mera pod uticajem halucinacija da se opasnost možda može i izbeći. Tih samo „10%“ nade da se može naći mirno rešenje, nerealnih sami po sebi, sputavali su vladu koja se gubila u besplodnim raspravama, nerazumnim očekivanjima i administrativno-birokratskim siturijama.¹³⁷⁾

Nova vlada generala Simovića imala je u svom sastavu osam ministara iz vlade koja je u zoru 27. marta srušena. Vlada je zavaravala sebe i narod da namesnički režim nije srušen iz međunarodnih već iz unutrašnjepolitičkih razloga. Iluzorno su odjekivala uveravanja sila Osovine da bečki protokol ostaje na snazi i da Jugoslavija ne želi da menja spoljnopolitičku orijentaciju oborenog režima. Vlada i Vrhovna komanda lakoverno su smatrali da će dobiti u vremenu, dozvoljavajući sebi čak takvo iznenađenje da Vlada nemački napad dočeka u Beogradu. Odgovorni jugoslovenski faktori neodgovorno su se odnosili i prema obaveštenjima jugoslovenskih obaveštajaca iz Berlina i Bukurešta o predstojećem napadu.¹³⁸⁾

Na političkoj sceni posle prevrata zbila se jedna neobična psihološka i politička pojava - oni koji su koliko juče ispoljavali retku ratobornost odjednom su počeli da uzmiču, postajali mirotvorci, podlegali iluzijama da mogu smiriti i zaustaviti Hitlera, jednom rečju izbeći rat ili dobiti u vremenu prethodnim zavaravanjem Berlina i Rima, o čemu svedoče i inicijative da se posreduje preko Rima kod Berlina. Za razliku od

¹³⁵⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 483.

¹³⁶⁾ Jacob B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka, 1972, 257.

¹³⁷⁾ Zapisnici sednica Ministarskog saveta 27. marta, 28. marta, 29. marta, 3. aprila 1941. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, 8 3 - 2 - 2 .

¹³⁸⁾ V. Terzić, n.d., 1, 549.

mladih zaverenika među oficirima, stariji su bili za traženje političke solucije. Dojučerašnji bučni protivnici fašizma i opijeni prevratom, političari i vojnici kojima se činilo da su spremni da se suoče sa najvećom silom ovoga sveta preko noći su izgubili samopouzdanje, osvojio ih je defetizam, savladala depresija, duh posustao. Umesto ratničkog raspoloženja prevladavala je malodušnost, pomešana sa strahom od sutrašnjice. Njihovo raspoloženje prenosilo se i na narod i vojsku. Generali, koji su istina znali do kojeg je stepena vojska nepripremljena za rat sa Nemačkom, psihološki su izgubili rat pre nego što su ga i počeli.

Ninčić je postavljen za ministra inostranih poslova, jer je verovao da Hitler neće napasti Jugoslaviju i da će ona ostati van rata. Uveravao je poslanika Trećeg rajha Viktora fon Herena da je „akt“ od 27. marta unutrašnjepolitičke a ne spoljnopolitičke prirode i da se u spoljnoj politici Kraljevine ništa ne menja. Fran Kulovec je predlagao da vlada da „decidiranu izjavu“ da se nastavlja spoljna politika prethodne vlade, nasuprot drugim ministrima koji su smatrali da se takva vlada ne bi mogla održati, jer je to suprotno mišljenju javnosti.^{139'} Simović je uveravao ministre da je neminovan nemačko-ruski sukob i da će Hitler u tom ratu proći kao Napoleon, razlivajući snage širom bespregledne Rusije. Smatrao je eventualni jugoslovensko-italijanski sukob na tlu Albanije lakom operacijom koja bi se brzo okončala. Preko Ninčića tekli su razgovori sa italijanskim poslanikom u Beogradu Mamelijem oko posredovanja Rima kod Berlina.^{140'} Za nosioca ove misije u Rim bio je umesto Ninčića određen Slobodan Jovanović, ali je ta misija već na samom početku propala.^{141'} Vlada je na sednici od 3. aprila tražila, na predlog Bogoljuba Ilića, da se stanovništvo masovno ne iseljava iz Beograda, u stvari da se donese zabrana iseljavanja kako se ne bi izazivala panika. Ono što je svakom građaninu bilo jasno - da je rat na pragu - kao da nije bilo jasno jugoslovenskoj vladi, odnosno onom delu vlade koji je gubio vreme u raznim raspravama. Svojom miroljubivom politikom prednjačili su Maček i Kulovec, koji su u odnosu na rat zauzimali isti stav kao i u Cvetkovićevoj vladi. Zlo razlika i nepoverenja jednih u druge nije moglo iščeznuti ni u tim odsudnim trenucima pred napad. Od srpskih ministara miroljubivu politiku zagovarao je naročito Momčilo Ninčić. Po Ninčićevoj želji Simović je 5. aprila predveče sazvaio konferenciju na kojoj su bili još Maček, Jovanović, Trifunović, Grol, Jevtić i Kulovec. Ninčić je izneo mišljenje da se u najkraćem roku mora stupiti u vezu sa nemačkom vladom ako se želi izbeći napad. Bio je spreman da lično ide na noge Hitleru. Maček i Kulovec su bili za izbegavanje rata po svaku cenu. Mada nije imao nikakvih simpatija za Osovinu, Maček je i 5. aprila 1941, kao i pre 27. marta, zastupao gledište da učešće Jugoslavije u svetskom ratu nema nikakvog smisla.

¹³⁹⁾ Zapisnik sednice Ministarskog saveta, 28. mart 1941. - AJ, Zbirka Save Kosanovića, K-2.

^{j*1'} Isto, Zapisnik Ministarskog saveta od 29. marta 1941.

¹ SI. Jovanović, Zapisni o problemima i ljudima, 1941-1944, London, 1976.

Simović je istupao za otpor Nemcima pre nego što uđu u Solun, jer će onda Jugoslavija biti opkoljena i sve postati kasno.^{142'}

Očekivanja nekih mlađih učesnika u prevratu 27. marta bila su izneverena, jer su oni prevrat posmatrali kao aktivno antinemačko ponašanje vlade i vojnog rukovodstva zemlje. Deo učesnika istovremeno je strahovao da ne budu iskorišćeni kao „slepo oruđe“ za ostvarenje nekog cilja koji bi imao isključivo unutrašnjepolitički značaj. U državnom udaru videli su prvenstveno smenu vlasti radi napada na Nemce u Bugarskoj. Pošto samo obaranje vlade nisu shvatali kao automatsko ulaženje Nemačke u rat protiv Jugoslavije, iako se tako dogodilo, trebalo je napasti Nemce dok deluje faktor iznenađenja i njihova nesabranost. Ako se nije moglo očekivati da Nemci budu poraženi, moglo se računati na lokalne uspehe i podizanje morala. Čim je predstojao poraz u sukobu sa Nemačkom, u koji se nije sumnjalo, onda je trebalo, rezonovali su učesnici puča, dati od sebe maksimum, naneti neprijatelju što više žrtava, istrajati u borbi što duže i zadobiti veću slavu. Oficiri - učesnici prevrata smatrali su da „slava oružja i čast zastave nisu prazne reči“. Posebno se računalo da bi sa vojne tačke gledišta bilo najcelishodnije napasti Nemce u pokretu prema grčkoj granici, kada se uopšte nisu nadali ma kakvoj intervenciji sa jugoslovenske strane. Napadom bi se dobilo i vreme za mobilizaciju i koncentraciju najvećeg dela snage Jugoslovenske vojske. Ofanzivne snage usmerene prema Bugarskoj omogućile bi obrazovanje defanzivne linije („mase“) Dunav - Sava, do reke Bosne, čiji bi zadatak bio da štiti levi bok i pozadinu trupa koje se bore u Bugarskoj.^{143'}

Izvršioi prevrata u Beogradu kao da nisu shvatili suštinski značaj onoga što su učinili. Rušenjem vlade koja je Jugoslaviju privodila u društvo Osovine oni su praktično bacili rukavicu silama Osovine, pre svega Nemačkoj. Taj čin bi se politički mogao označiti kao casus belli. Rat Nemačke protiv Jugoslavije mogao se očekivati, kao što su i Britanci shvatali da je rat između Jugoslavije i Nemačke neizbežan. Gotovo iracionalno deluje shvatanje u vladi od 27. marta da je moguće diplomatsko-političkim sredstvima odložiti neumoljivost nemačkog napada, tim pre što je bila poznata agresivnost Hitlera, uvređenost vođe Trećeg rajha, uverenost da iza prevrata stoje njegovi glavni protivnici Britanci, srbofobične ideje Hitlera. Manifestacije naroda posle prevrata jasno su otkrivale raspoloženje protiv Nemačke. Glavne parole su bile nedvosmislene. Srpski narod je između dve mogućnosti - da se pokori ili prihvatiti izazov - izabrao onu ratnu. Mlađe zavereničko jezgro bilo je za prihvatanje rata. Svaka ideja o eventualnom kompromisu bila je van granica svake realnosti. Glavni generalštab je 27. marta, suočen sa očiglednošću situacije kao ratne, predložio objavljivanje opšte mobilizacije, kao prve mere da se što spremnije sačeka nemački napad,^{144'} ali

^{142>} Isto, 12.

¹⁴³⁾ B. Petranović, N. Žutić, n.d., 356 - 6.

¹⁴⁴⁾ V. Terzić, n.d., 2, 223.

je vlada odbila izneti predlog iz bojazni da Nemcima ne pruži ratni povod, kao da ga oni već nisu imali u obaranju vlade koja je potpisala Protokol u dvorcu „Belvedere“. Proglašenje opšte mobilizacije predlagali su i neki trezveni generali, svesni da se vojska mora naći u što povoljnijoj situaciji pred napad, koji je morao uslediti kao rezultat prethodnog ponašanja. Naređenje za hitnu opštu mobilizaciju podržavali su i komandant Beograda, armijski general M. Petrović, te divizijski general u penziji Milutin Nikolić, tada prvi pomoćnik načelnika Generalštaba. Nikolić je Dušanu Simoviću i generalu Bogoljubu Iliću, ministru vojske i mornarice, jasno stavio do znanja da je Jugoslavija opkoljena i da Nemci mogu iz Temišvara stići u Beograd za sedam časova. Jedino logično pitanje koje se moglo postaviti sastojalo se u pitanju generala Nikolića: protiv koga je onda bio izveden puč, ako se pod hitno ne preduzimaju mere odbrane od napada?^{145'}

Umesto opšte mobilizacije, Ministarstvo vojske i mornarice 27. marta izdalo je naređenje za aktiviranje jedinica, koje je obuhvatalo aktiviranje: trupa za zatvaranje granice, jedinica za osiguranje unutrašnjosti teritorije, posadnih trupa, žandarmerijskih jedinica i jedinica za rušenje i zaprečavanje.^{146'} Prvog aprila 1941. naređeno je da se Štab Jurišne komande pretvori u Štab četničke komande, da se štab premesti iz Novog Sada u Kraljevo i da se četničke jedinice počnu obučavati po principima četničkog ratovanja.^{147'} Opšte aktiviranje jedinica, kao vid trajne mobilizacije, samo da bi se izbegli nemački napadi o agresiji Kraljevine Jugoslavije, naređeno je 30. marta 1941, s tim da prvi dan aktiviranja bude 3. april 1941. godine.^{148'} Prilikom opšteg aktiviranja Banovina Hrvatska je izuzeta od uzimanja vozila i stoke.^{149'} Ministar vojske general Ilić naredio je svima u Štabu Vrhovne komande, koji se nalazio u Beogradu u zgradi Generalštaba, da se ne vrši evakuacija ratnog materijala iz zgrade kako ne bi došlo do uzbuđivanja naroda.^{150'}

Mlakost i neodlučnost, bojazan sa nekim nestvarnim iščekivanjem drukčijeg raspleta od ratnog, koji je već sopstvenom voljom prizvan, karakterisali su sve mere vojnih i političkih činilaca, idući na ruku u suštini Nemcima. Političke inicijative bile su nedorečene, polovične i dvosmislene, paralysale pripremu ratnog iščekivanja. Nastavljale su se čak i kada je svima postajalo jasno da nema nikakvih izgleda da Hitler mirno prihvati promenu stvarnog stanja. Na sednici od 3. aprila Vlada je proglasila Beograd, Zagreb i Ljubljanu za otvorene i nebranjene gradove. Koliko je generalu Simoviću bilo stalo da stvori utisak da se Jugoslavija ne nalazi neposredno pred napadom, pokazuje i jedan privatni čin: zakazao je venčanje svoje kćeri u Topčideru, 6. aprila 1941. godine.

J^Tsto, 22415.

Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), Reg. br. 8/1-1, k-2.
V. Terzić, n.d., 2, 225.

¹⁴⁸⁾ Isto.

¹⁴⁹⁾ Isto, 226.

¹⁵⁰⁾ Isto, 227.

Opšta mobilizacija je naređena tek 7. aprila 1941, zajedno sa proklamacijom vrhovnog komandanta za objavu rata silama Osovine,^{151'} koja je ostala bez rezultata, samim tim što nije doprla do komandi, ustanova i vojnih obveznika jer su veze već bile pokidane bombardovanjem protivnika i nezaustavljivim nemačkim prodorima na nekim sektorima fronta, pre svega u pravcu Skoplja, Niša i Zagreba. Samim tim je bio poremećen i plan izvršenja koncentracije jedinica.

Aprilski rat su u Beogradu dočekale glavne vojne ustanove, umesto da blagovremeno budu izvučene iz prestonice i smeštene u mestima predviđenim ratnim planom: Štab Vrhovne komande u Koviljaču, Štab komande pozadine u Valjevo i Ministarstvo vojske i mornarice u Vrnjačku Banju. Ministarstvo vojske i štab komande pozadine pretrpeli su bombardovanje, koje je dovelo do uništenja zgrade Ministarstva i mobilizacijskog mesta Komande štaba pozadine (zgrade Učiteljskog doma).

Mada je jugoslovensko vazduhoplovstvo bilo zastarelo u odnosu na protivničku avijaciju, kao i cela oružana sila uostalom, ono je ipak najspremnije dočekalo nemački i italijanski napad. Na početku aprilskog rata Jugoslovensko vazduhoplovstvo raspolagalo je sa 416 aviona, od kojih je jedna trećina pripadala zastarelim aparatima, tako da je za dejstvo bilo sposobno samo 265 savremenih aviona sa oko 2.000 pilota. Komande vazduhoplovnih oblasti nalazile su se u Zemunu, Rajlovcu kod Sarajeva, u Nišu, a vazduhoplovne baze (I reda) u Smederevskoj Palanci, Skoplju, Nišu, Zemunu, Čačku, Zagrebu, Banjaluci, Rajlovcu, Mostaru i Bosanskom Brodu; baze II reda u Pančevu, Kraljevu, Sjetlini, Novom Sadu, Kosovskoj Mitrovici; te vazduhoplovne baze III reda u Kragujevcu, Prijedoru, Uroševcu, Bijeljini, Paraćinu, Prištini, Nikšiću, Raškoj, Mostaru i Bosanskoj Gradiški.^{152'}

Britanci su podsticali i podržavali akciju Jugoslavije bez odlaganja. Grčki kralj je, čak, pod uslovom da Jugosloveni i Grci napadnu Italijane, bio za to da se Jugoslaviji dozvoli privremena okupacija severne Albanije. Britanija je bila svesna značaja promena u Jugoslaviji u njenu korist, nastojeći da tu prednost što više iskoristi, tražeći od Vlade antinemačku i antiitalijansku akciju. Nimalo blagonaklono nije se gledalo na oklevanja Simovića i njegove vlade, namere o pregovorima sa Berlinom i otezanja da bi se navodno dobilo u vremenu. No, Britanci nisu mogli vojno pomoći. Podsticali su dolazak Mačeka u Beograd, njegovo stupanje u vladu i sporazumno rešenje srpsko-hrvatskih problema, zadržavajući i neke bojazni da se između Srba i Hrvata ne jave razlike u odnosu na rat.^{153'} U strahu da ne izazove Berlin, Simović je odbio predlog Antoni Idna da se s njim sretne. Vinston Čerčil je raspolagao podacima o koncentracijama nemačkih trupa i odluci da se Jugoslavija napadne, te stoga i bez imalo razumevanja za Simovićeve

¹⁵¹⁾ Isto, 229.

¹⁵²⁾ Isto, 270.

¹⁵³⁾ g Petranović, N. Zutić, n.d., 536-7.

uveravanja daje potrebno da dobije u vremenu. Umesto da Jugoslovenska vojska čeka nemački udar, britanski premijer je bio za neodložni napad na Italijane u Albaniji sa „njihovom demoraliziranom pozadinom“.

SSSR je bio u ugovornim odnosima sa Trećim rajhom, ali i zainteresovan da Nemačka zagazi u rat na Balkanu. Svaka nemačka akcija na drugoj strani odlagala je napad Nemačke na SSSR. Penzionisani pukovnik Božin Simić, bivši crnorukac, našao se tajno u Moskvi početkom marta 1941. sa ovlašćenjem, pripremajući zaključenje ugovora između Jugoslavije i SSSR-a, Možemo pretpostavljati da je Simović preko nekadašnjeg rada u organizaciji „Crna ruka“ ili „Ujedinjenje ili smrt“ poznavao ranijeg crnorukca, a sada pukovnika sovjetske vojne obavешtajne službe Mustafu Golubića, koji se nalazio u Jugoslaviji i održavao konspirativne veze sa jugoslovenskim ličnostima po vojnoj i državnoj liniji, posredno ili direktno. No, pokazalo se da SSSR nije bio zainteresovan za zaključenje ugovora o uzajamnoj pomoći, samim tim što bi se to kosilo sa postojećim ugovorom između Moskve i Berlina. Akcija pokrenuta na inicijativu Jugoslavije okončala se posle prevrata zaključenjem platonskog ugovora o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR-a i Kraljevine, koji je zaključen u zoru 6. aprila, iako je antidatiran kao da je zaključen 5. aprila 1941. godine. Čak i ovakav benigni ugovor nemačka strana ocenjivala je kao antinemačku manifestaciju SSSR-a. Sovjetskom Savezu je odgovarao otpor Jugoslavije, kao u tom času i Velikoj Britaniji, ali bez obavezivanja prema Kraljevini. Tok činjenica pokazuje da je Dušan Simović ponudio otpravniku poslova SSSR-a Vladimiru Lebedevu zaključenje ugovora koji bi sadržavao i vojne obaveze SSSR-a, što se na kraju pokazalo kao neprihvatljivo za Staljina.¹⁵⁴ Dušan Simović je nerealno gajio izvesne nade da će dobiti podršku SSSR-a, koje su se ubrzo rasplinule. Veliko je pitanje ko je podržavao ova nerealna očekivanja Simovića - Mustafa Golubić, Božin Simić ili neko drugi, što je danas bez izvora teško reći.

Pravi se ponekad znak jednakosti između 25. i 27. marta sa stanovišta srpske sudbine, jer i jedan i drugi nisu izražavali interese Srba. Prvo gledište izražavala je u toku istorijske radnje jedna mala germanofilska struja u Srbiji i srpskom narodu koja se nije mogla ni približno meriti sa preovlađujućim antinemačkim, antifašističkim i slobodarskim raspoloženjem. Nemačka je nesumnjivo bila zainteresovana da privoli Jugoslaviju da mirnim putem pređe na stranu Osovine iz razloga vojne celishodnosti, privredne celovitosti, obezbeđenja dunavskog vodenog puta za prevoz robe iz Rumunije, Bugarske i Jugoslavije. Navodi se da je Hitler upoznao kneza Pavia sa skorim napadom na SSSR (što izvorno nije sasvim izvesno), a iz čega pristalice 25. marta izvlače zaključak da je knez-namesnik imao izgleda da u tom budućem dvoboju džinova traži svoju šansu, zapravo opredeljuje pod daleko

¹⁵⁴) Isto, 568.

povoljnijim uslovima nemačke zauzetosti neizvesnim ratom na Istoku. Hipotetična razmišljanja svakako nisu predmet rasprave istoričara, ali van njihovog okvira izlaze tendencije ranijeg Hitlerovog ponašanja iz kojih se mogu izvoditi izvesni zaključci. Hitler je bio poznat kao nepoštovalac ugovora, prekršilac zadate reči, narušavanja svećanih deklaracija. Koliko ih je samo do 25. marta 1941. prekršio? Za njega je pristup Jugoslavije Protokolu Trojnog pakta bio „komad papira” koji je mogao pocepati čim prođu okolnosti zbog kojih se za izdavanje tog privilegovanog papira zalagao. Za gvozdenog kancelara Oto fon Bismarck se govorilo da mu je bilo lako zaključiti ugovor, jer je još lakše mogao naći profesora međunarodnog prava koji će obrazložiti njegovo raskidanje. Hitler nije pripadao tom tipu formalista koji bi tražili profesorska obrazloženja u sličnim situacijama. Nemačka je gradila „novu Evropu” na ruševinama stare, tzv. versajske, u kojima nije bilo mesta državnim tvorevinama koje su smatrane, pa ma i sasvim nepravedno, versajskim, među kojima i Jugoslaviji. Kako bi se mogao oglušiti o pretenzije revizionističkih država za svojim delom plena, pa i separatističko-terorističkim režimima ustaša i drugih.

Obe alternative pred kojima su se našle Jugoslavija i njeni narodi, pre svega srpski, sadržavale su u sebi opasnosti u uslovima dramatične krize na Balkanu, konfrontacije suparničkih velikih sila, narasle unutrašnje krize i oštro suprotstavljenih nacionalizama. Ko je od ozbiljnih i rodoljubivo raspoloženih mogao očekivati da Hitler poštuje državnu čast jedne države u kojoj je gledao „versajsku kreaturu”? Malobrojne pronemačke snage u Srbiji uzaludno su uveravale srpski narod da im Nemci nisu protivnici. Pakt potpisan 25. marta 1941. bio je očigledno iznuđeni sporazum sile koja je počivala na totalitarizmu, degradaciji moralnih normi u unutrašnjem životu i međunarodnim odnosima, negaciji demokratije, na vojnoj pretnji, lažnoj propagandi, terorističkim metodama, apsolutizaciji agresije i brahijalne sile, očigledno Srbiji i srpskom narodu nenaklonjenoj. Od tog Pakta se u izmenjenoj istorijskoj situaciji nije moglo iščekivati ništa dobro.

Drugi izbor je bio daleko više u skladu sa srpskom istorijom. Antigermanske, antifašističke i slobodarske snage u srpskom društvu bile su daleko nadmoćnije od onih koje su se izjašnjavale za savez sa Nemačkom. One su se mogle oslanjati i na jasno iskazano raspoloženje naroda i javnog mnjenja za antigermansku alternativu. Generacije koje su pamtile otpor Srbije Austro-Ugarskoj i Nemačkoj u prvom svetskom ratu davale su odlučujući ton antinemačkom raspoloženju. Građanske snage antifašističke orijentacije, od ranije frankofilski i anglofilski raspoložene, svrstavale su se uoči ovih sudbonosnih odluka na stranu otpora Nemačkoj i njenim saveznicima. Mada su generali bili svesni da Jugoslovenska vojska nije dorasla da se po tehnici i vojnoj doktrini nosi sa Vermahtom, oficiri su smatrali da je nečasno bez otpora pokleknuti. Antinemačko raspoloženje masovno i gromoglasno širili su britanski i američki diplomati, propagandisti, političari, štampa pod njihovim

uticajem, besomučna radio-propaganda. Sistematski se podjarivalo antinemačko raspoloženje, koje je imalo tlo u samom srpskom narodu. Pri tom, tada se nije razmišljalo da je prevrat izazov nevidenoj sili Vermahta, koja je smrvila francusku armiju nešto manje od godinu dana ranije. Učešće Srpske pravoslavne crkve u prevratu davalo je celom podvigu iracionalni sjaj „Kosovske žrtve“, opredeljenja „za carstvo nebesko“. Na akt od 25. marta gledalo se kao na sramotu koju je trebalo što pre odbaciti da bi se doživela moralno-politička katarza. Jugoslavija se 27. marta našla, kao i u prvom svetskom ratu, na strani saveznika. Ulog Jugoslavije, stupanjem na stranu antifašističkog sveta, praktično u to vreme Velike Britanije i Ruzveltove Amerike koja ju je podržavala, iako izvan rata, bio je sa stanovišta budućnosti neprocenjiv. Kapital od 27. marta bio je najveći kapital koji je jugoslovenska kraljevska vlada u izbeglištvu imala u emigraciji. Čerčil je do kraja zadržao romantičan odnos prema ovom događaju na koji su Britanci uveliko uticali, ali čime nije bilo ugroženo autohtono raspoloženje naroda Lneposrednih izvršilaca prevrata.

Činjenica je nesumnjivo da je 27. mart 1941. odredio sudbinu Jugoslavije i srpskog naroda. U herojskoj patetici nosilaca događaja, pre nego što su počele nastupati posledice, pitanje je da li je neko o njima trezveno i razmišljao. Visoka temperatura nacionalnog oduševljenja, slobodarstva i antifašizma potirala je razmišljanje o onome što sledi u vidu posledica. Sam rasplet 27. marta nije bio van duha naroda, tradicije i prethodne srpske istorije. Srbi su stekli slavu, a Jugoslavija u antifašističkom svetu ugled zemlje koja se usudila da protivureći Hitleru na vrhuncu slave i moći. Ima pisaca koji spominju „inadžisku prirodu“ srpskog naroda, ili drugih koji se pozivaju na Njegoša („neka bude što biti ne može, nek ad proždre pokosi satana“). Kako bilo da bilo, sa 27. martom neizbežno je dobijen rat, razorena država i srpski svet našao se pod udarom Hitlera, inače opterećenog srbofobskim kompleksom iz prvog svetskog rata. Austrijski kaplar nije nikada mogao potisnuti iz svesti sećanje na sramotni poraz carskih armija koje su paradno krenule na malenu Srbiju 1914. godine. Srpska nacionalna integracija nije bila ostvarena 1918. i srpski narod je bio teritorijalno razasut u vazalnim državama 1941, koje je Hitler stvarao ili nameravao da stvori u formalno ili faktički anektiranim predelima Italije, Mađarske i Bugarske. Na tlu Jugoslavije konstituisana su i tri izrazito antisrpska režima: folksdojčerski u Banatu, ustaški i velikoalbanski na Kosovu i Metohiji. Čim nije više bilo države koja se smatrala svojom, nije bilo ni zaštite. Srbija je skućena u svoj šumadijsko-pomoravski atar, kao nekadašnje jezgro države, prvi prsten oko kojega se u nacionaloslobodilačkim ratovima širilo područje srpskog naroda. Otpor 27. marta, sa kratkotrajnim ratom, izazivao je želje za ponovnim ogledanjem sa okupatorom. Srbija i sama pod nemačkom čizmom nije bila u stanju da se odupre ustaškoj politici uništavanja srpskog življa u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u ime stvaranja nove, moćne države na Balkanu,

pre svega katoličke i antisrpske. Kao da su sva zla koja su snašla srpski narod proizišla iz 27. marta. Protivnici prevrata i nosioci pronemačke politike nastojali su da ozvaniče ovaj događaj kao zločinački, izdajnički prema svom narodu, nepromišljen i zlokobno štetan, demonizirajući ga neposredno posle zbivanja i u kasnijem razvitku, pa do danas, preko mnogobrojnih sledbenika potonjih generacija. Protagonisti prevrata nastavili su da akcentiraju pomenuti ulog i izbor na pravu stranu istorije.

I profašističke i antifašističke snage u srpskom narodu lamentiraju već decenijama što je 27. mart dao vizu komunistima da stupe na scenu, na kojoj se polulegalizuju, steknu u širim narodnim slojevima ugled nacionalne snage, iskorišćavajući taj iznenadni kapital u borbi za socijalnu revoluciju u formi otpora zavojevačima, čime su podrivali osnovne snagama društvenog i državnog status quo koje su pokrenule lavinu otpora da se ne poklekne pred Hitlerovim diktatom.

Paradoksalna situacija nastaje tek posle prevrata, jer dotadašnji junaci 27. marta kao da su ustuknuli, u njih je ušao strah, ostali su nekako zbunjeni na istorijskoj pozornici, u svakom slučaju neodlučni, teturajući između neosnovane nade da Hitler neće reagovati i britanskih pritisaka da se odmah stupi u akciju i preuzme strategijska inicijativa. Neverovatno je do kojeg je stepena motivacija učesnika prevrata bila u suprotnosti sa njihovim ponašanjem post festum. Kao da to nisu bili isti ljudi! Čemu državni udar ako on nije bio shvaćen i iskorišćen u smislu namera samih izvršilaca prevrata? Obaranje Cvetković - Mačekove vlade i kneza Pavla bilo je objavljivanje rata Hitlerovoj Nemačkoj. Zašto se i kako to nije shvatilo? Stvari se ne bi bitnije, vojno gledano, izmenile, niti žrtve bile manje, ali bi se usaglasile motivacije pre i posle 27. marta, potencijalne namere i neposredna, odlučna akcija. Hitler je logicizirao daleko ubedljivije. Zaverenici očigledno nisu bili homogena grupacija, jer se radilo o političarima i vojnicima, mlađim i starijim ljudima, predstavnicima mekšeg i tvrđeg stava, fanaticima i rezonerima, nižim i višim oficirima - generalima pre svega. Svima je moglo biti jasno da Jugoslovenska vojska sa svojim starinskim naoružanjem predstavlja neravnopravnog protivnika Nemačkoj. Isto tako, nikome od učesnika nije moglo biti nepoznato da ih Velika Britanija ne može vojno i materijalno pomoći. Nad svima njima nadnosilo se i saznanje koliko je zemlja duhovno podeljena i odnosi između Srba i Hrvata poremećeni. Kome je od njih mogla biti tajna da je „peta kolona“ podrila temelje zemlje i njene odbrane? Postojala je velika neverica u držanje nesrpskih naroda i nacionalnih manjina. Sve ono što se u času zapaljivosti duha potiskivalo, izbilo je svom snagom posle obaranja namesničkog režima i pred neizvesnošću koja nije bila nimalo perspektivna, razarajući duh i svest. Same ličnosti na sceni, i pored viđenih intelektualaca i javnih radnika, nisu bile dorasle drami koja se nametnula i u kojoj je srpskom narodu ponovo pripalo da odigra glavnu reč u rušenju namesničkog poretka, ali i da postane glavna žrtva nemačke osvete i ustaškog terora u događajima koji su sledili nakon razbijanja države čijem su stvaranju toliko doprineli 1918. godine.